

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

Мельничук Ігор Анатолійович

УДК 94(477) «9/17»

**ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
(ІХ – СЕРЕДИНА ХVІІ СТ.): ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС**

07.00.01 – історія України

Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Сергійчук Володимир Іванович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри давньої та нової історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії України
Інституту історичної освіти;

доктор історичних наук, професор
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії України
середніх віків та раннього нового часу;

доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України Інституту суспільства.

Захист відбудеться «30» жовтня 2015 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала імені В. О. Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий «25» вересня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

О. Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історію політичної еліти неможливо відділити від історії народу, оскільки вона зародилася і розвивалася як керівна суспільна сила, визначаючи його державотворчі процеси. Сьогодні, на новому етапі розвитку України, який супроводжується глибинними економічними, політичними, ментальними, цивілізаційними зрушеннями, виникла нагальна потреба критичного переосмислення тих оцінок і суджень, які надавалися керівним верхам суспільства попередніми поколіннями істориків. При всій повазі до якісних і кількісних здобутків української та закордонної історіографії у проблематиці генези української державності та її елітних структур, дослідження здійснювалися у відриві від розвиненої та досить давно відомої західній науці та політичній практиці теорії еліт, напрацьованих світовою історичною, соціологічною та політологічною думкою концепцій держави і влади, політичного лідерства, лобізму та, в меншій мірі, європолітики й досліджень політичної системи кожного з державно-політичних утворень, що виникали на східнослов'янському просторі. Досі всі наукові розвідки, що стосувалися української політичної еліти, стосувалися окремих періодів історії України і мало були пов'язані між собою.

Тому актуальним завданням нині є здійснення комплексного узагальнюючого дослідження розвитку політичної еліти на більш широкому історичному відтинку, що увібрав у себе витоки політичного елітного прошарку суспільства княжої доби, його розвиток за литовсько-польської періоду й виокремлення козацької старшинської еліти як керівного елементу гетьманської держави. Потребує поглибленого дослідження також виявлення загальної схеми трансформації політичної еліти та здобуття нею нових якостей поряд зі збереженням спадкоємності як функцій, так і політичних завдань українського державотворення як на кожному з названих історичних етапів, так і в цілому за досліджуваний період.

Актуальність та значимість порушеної у дослідженні проблематики наголошується й тим, що від дій та здобутків політичної еліти залежала і залежить подальша доля української національної державності та українського народу в цілому. Врахування наукових розробок, які узагальнюють досвід елітотворення та функціонування політичної еліти на різних етапах вітчизняної історії є принципово важливим для розбудови демократичної незалежної України, становлення нової генерації кваліфікованої та професійної політичної еліти з метою якісного втілення комплексу реформ і гідного представлення нашої держави на міжнародному рівні.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер – 11БФ046-01), яка розробляється на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дисертаційного дослідження є широкий узагальнюючий історико-політичний аналіз процесів зародження, становлення та розвитку вітчизняної політичної еліти, виявлення її ролі у державотворчих, політичних, економічних і соціальних еволюційних перетвореннях, що відбувалися в українському суспільстві у IX – першій половині XVII ст., а також окреслення основних функцій та ознак

інститутів княжої, боярської, шляхетської й козацької старшинської влади; визначення місця національної владної еліти у політичній системі давньоруського суспільства, держав литовсько-польського періоду вітчизняної історії до моменту становлення козацької гетьманської держави. Для реалізації мети було поставлено такі **основні завдання**:

- визначити рівень наукової розробки теми в історіографії та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- подати зміст понять «еліта» та «політична еліта», типологізацію еліт, причини та способи їх утворення та періодичної зміни згідно сучасної елітологічної теорії;
- охарактеризувати функції національної політичної еліти та напрями їх змін під впливом нових історичних, соціально-політичних та економічних умов на кожному з досліджуваних етапів вітчизняної історії;
- виявити витоки політичної еліти, показати еволюцію княжої влади від статусу виборного військового вождя до набуття нею спадкових ознак і утворення владних князівських династій;
- звернути увагу на роль міста в процесі творення еліти княжого періоду, зокрема, Києва, порівнюючи його значення з європейськими столицями;
- визначити зміст і причини трансформації української князівсько-боярської елітної верстви у Литовсько-Польський період, виявити причини процесу творення шляхти як єдиної політичної елітної верстви федеративної держави, показати етапи його реалізації; проаналізувати ефективність втілення на українському напрямі;
- виявити глибинні причини зародження козацтва та окреслити етапи світоглядного й політичного формування козацької старшинської еліти від позиціонування як військової лицарської касти й захисту вузькостанових власних інтересів до усвідомлення себе проводом усього народу;
- проаналізувати динаміку становлення козацької старшинської еліти у XVI ст. та її подальшу світоглядну та організаційну еволюцію у XVII ст. на етапі утворення козацької держави;
- розкрити модель, за якою відбувалися ротації української політичної еліти в різні періоди;
- довести безперервність історичного процесу розвитку української політичної еліти зі спрямуванням його на відродження держави рідного народу, вказавши при цьому на конкретні спільні ознаки, що характеризують її за княжої доби і в період козацтва.

Об'єктом дослідження є вітчизняна політична еліта.

Предметом дослідження є виявлення витоків і процесу становлення політичної владної еліти в період від формування князівсько-дружинної військової та адміністративно-політичної верхівки давньоруського суспільства на етапі генези держави у IX ст. до етапу остаточного оформлення козацької старшинської еліти як провідної політичної верстви українського народу у середині XVII ст.

Хронологічні рамки обумовлені завданням дослідження і охоплюють три періоди еволюції вітчизняної політичної еліти: Княжу добу, Литовсько-Польський період, добу козацтва до моменту підписання Зборівської угоди 1649 р. Нижня хронологічна межа дослідження сягає IX ст. – часів становлення визнаної на

міжнародному рівні Київської держави, формування системи влади та політичної еліти як її керівного елемента; верхня межа дослідження окреслена 1649 р. – завершенням першої фази Національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. і утворенням Гетьманщини.

Географічні межі дослідження охоплюють території, які історично закріпилися за українським етносом і стали політичним полем для зародження і подальшого розвитку вітчизняної еліти, формування української нації.

Методологічні засади дисертації ґрунтуються на синтезі різноманітних методів пізнання загальнонаукового, міждисциплінарного та конкретно-історичного характеру. Дослідження проводилося відповідно до принципів об'єктивності, історизму, комплексного та системного підходів. Використовувалися системно-структурний та системно-функціональний методи, які дозволили визначити витoki та основні етапи становлення української політичної еліти, її структуру та функції, роль у політичній системі суспільства. Системний метод надав можливість розглядати політичну еліту як цілісне суспільне явище. Критично-діалектичний метод дозволив виявити суперечності та соціально-політичні зміни у суспільстві та формуванні політичної еліти, відзначати значущість політичних лідерів. Порівняльно-історичний метод дозволив визначити політичне, економічне та соціальне становище окремих елітних груп на різних етапах історії, особливості їх юридичного статусу в державі. Ретроспективний метод допоміг виявити причинно-наслідкові зв'язки та ознаки наступності у владних та функціональних характеристиках політичної еліти. Завдяки хронологічному методу виявлено як етапи зміни політичної еліти, так і рух наукової думки у вивченні поставленої проблеми. Абстрактно-логічний метод використовувався автором для формулювання обґрунтованих та послідовних висновків щодо предмету дисертаційного дослідження.

Комплексне застосування методів історичного пізнання дало можливість запобігти фактографічності, виявити причинно-наслідкові зв'язки явищ, що досліджуються, з максимальною достовірністю реконструювати хід історичних подій та їх вплив на долю політичної еліти, визначити закономірності її участі в творенні та відродженні української державності.

Наукова новизна одержаних результатів визначається такими положеннями:

Уперше в історичній науці:

- здійснене дослідження комплексного характеру та узагальнюючого змісту, яке увібрало в себе розвиток вітчизняної політичної еліти протягом значного історичного періоду;

- виявлено та використано зміст понять «еліта» та «політична еліта», типологізацію еліт, причини та способи їх утворення та періодичної зміни згідно сучасної елітологічної теорії, що надало дослідженню ознак сучасного міждисциплінарного характеру;

- виявлені функції національної політичної еліти та напрями її трансформацій під впливом нових історичних, соціально-політичних та економічних умов на кожному з досліджуваних етапів вітчизняної історії;

- доведена безперервність історичного процесу розвитку української політичної еліти, при цьому вказані конкретні спільні ознаки, що характеризують її за княжої, литовсько-польської доби і в період козацтва;

- з'ясована роль князівської верхівки політичної еліти на українських землях; виявлено причини процесу творення шляхти як єдиної політичної елітної верстви федеративної держави, показані етапи його реалізації, проаналізовано ефективність втілення на українському напрямі; досліджено трансформацію української шляхетської еліти за Литовсько-Польського періоду вітчизняної історії, розкрито її структуру, функції та обсяг влади;

- виявлено глибинні причини зародження козацтва та окреслені етапи світоглядного й політичного формування козацької старшинської еліти; досліджено динаміку становлення козацької старшинської еліти у XVI ст. та її подальшу ідеологічну та організаційну еволюцію у XVII ст. на етапі утворення козацької держави;

- розкрито модель, за якою відбувалися ротації української політичної еліти в різні періоди;

Одержали подальший розвиток: критичний аналіз державотворчого та елітотворчого потенціалу політичної еліти України на різних етапах її становлення, який, з одного боку, залишався консервативним, не завжди послідовним, сфокусованим на втриманні привілейованих позицій стосовно інших верств, з іншого – досить гнучким для забезпечення таких позицій і створення умов для відродження державності; політичних та управлінських інститутів у розвитку держави і влади; методологічні засади досліджень щодо аналізу функцій та обсягу владних повноважень політичної еліти України, зокрема у з'ясуванні проблеми призначення і змісту влади в українському суспільстві, ролі еліти в трансформації політичної системи, напрямків діяльності окремих політичних лідерів по реформуванню та реорганізації системи влади та апарату управління.

Поглиблено: розуміння характеру рівнів розвитку елітних верств; появи нових елітних груп; розширено формування принципів наукового аналізу політичної еліти України.

Вдосконалено: методику історичного аналізу шляхом адаптації ідей та підходів сучасної теорії, які сформувались в політології, соціології, соціальній філософії; понятійний апарат дослідження трансформацій політичної еліти у відповідності до соціально-історичної специфіки середньовічного суспільства.

Науково-практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене можливістю використання висновків та фактичного матеріалу дисертації під час написання узагальнюючих праць з історії українських еліт, монографічних досліджень з історико-політичної тематики, підготовці підручників та навчальних посібників, розробці лекцій та навчальних програм з історії України у навчальних закладах. Дисертаційний матеріал допоможе визначити перспективні напрями творення національної політичної еліти на сучасному історичному етапі.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати одержані самостійно. Публікації за темою одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на кафедрі давньої та нової історії України Київського Національного університету імені

Тараса Шевченка. Результати оприлюднено на міжнародних конференціях: IV Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 10-річчю заснування історичного факультету ЖДУ ім. І.Франка (19-21 листопада 2011 р., м. Житомир); V Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (9-11 листопада 2012р., м. Житомир); «Заснування Київської митрополії та християнізаційні впливи на Русі-Україні за часів Великого князя Київського Оскольда: 1150 років» (14-15 грудня 2012 р., м. Київ); «Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe» (29.01.2013 – 31.01.2013, Kraków); «Актуальные вопросы философии, истории и политологии» (28 января 2013 г., Новосибирск); VI Международной научно-практической конференции «Современные аспекты общественно-политического развития России и стран мира» (2013 г., Краснодар); «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (21 – 22 березня 2013 р., м. Київ); «Science: od teorii do praktyki» (29.03.2013 – 31.03.2013, Sopot); «Наука та сучасність» (2013, м. Київ); «Aktualne problemy w współczesnej nauk» (28.06.2013 – 30.06.2013, Warszawa); X Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій проблемам суспільних наук (27 липня 2013 р., Москва); «Наука на постсоветском пространстве: история, перспективы и современность» (17 августа 2013 г., г. Донецк); «Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми» (31 жовтня 2013 р., м. Київ); «Развитие науки в XXI веке» (14 декабря 2013 г., г. Донецк); II Міжнародній науково-практичній конференції «Генеза та історичні етапи українського державного та церковного будівництва» (12.12. 2013 р., м. Київ); «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (21 – 22 березня 2014 р., м. Київ); «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (17 квітня 2015 р., м. Суми).

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 33 публікаціях, серед яких індивідуальна монографія загальним обсягом 19,4 друк. арк., 1 публікація у колективній монографії, 23 статті в наукових фахових виданнях, 5 – в закордонних наукових періодичних виданнях, 3 працях апробаційного характеру

Структура дисертації. Дисертацію побудовано відповідно до мети і завдань наукового дослідження з урахуванням вимог, які ставляться до праць такого типу. Робота складається зі вступу, 4 розділів, поділених на 21 підрозділ, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (1171 найменування). Повний обсяг дисертації становить 540 сторінок, у тому числі основний текст 438 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, характеризується новизна праці, її зв'язок з науковими програмами та практичне значення.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження»** міститься огляд наукової літератури, джерельної бази дослідження, а також методологічних підходів та орієнтирів автора. Показано концептуальні

особливості та тематичні пріоритети української дореволюційної, радянської та сучасної історіографії, праць закордонних авторів.

Наукова розробка проблеми витоків та розвитку української політичної еліти з огляду на її значущість для дослідження розглядається у кількох площинах. По-перше, всю історіографію з вказаної проблематики, враховуючи глибину питання та широкі історичні межі дисертації, умовно поділено на такі групи: праці українських істориків та науковців української діаспори, здобутки російської історіографії й зарубіжних авторів.

По-друге, науковий спадок попередніх і нинішнього поколінь істориків дозволяє встановити три відносно чіткі періоди розвитку досліджень з еволюції політичної еліти: дорадянський, радянський і пострадянський. Кожен з них характеризується значним внеском у розвиток історичної думки про роль і місце еліти у системі політичних відносин, боротьбою наукових концепцій і поглядів щодо еволюції держави і влади, формуванням або подальшим розвитком «генеральних ліній» у історичній науці. У зв'язку з тим, що дисертаційне дослідження охоплює три великі доби вітчизняної історії – княжу, литовсько-польську та козацьку, для кожної з яких характерні нові за змістом та функціональним наповненням еволюційні зміни української політичної еліти, в історіографічному огляді виділено фундаментальні роботи, які передусім відображають стан вивчення досліджуваної проблеми по відношенню до провідної на той час ідеї розвитку держави і влади, а також проаналізовано фахові праці, присвячені дослідженню окремих аспектів еволюції політичної еліти: інституційних, правових, соціально-економічних, військово-політичних.

В Україні вперше про княжу, козацьку та гетьманську політичну верхівку як еліту вітчизняну, починаючи з другої половини XVII ст., почали писати нащадки давніх родів козацької старшини, перетвореної зусиллями правлячих кіл на дворянство. Такі автори, як С. Лукомський, Я. Маркович, П. Симоновський, О. Рігельман, В. Рубан та ін. утворили цілий пласт літератури, яка описувала минуле України від княжої доби до Гетьманщини. Складні процеси козацького елітотворення знайшли своє відображення і у козацьких літописах, передусім Самовидця і Г. Грабянки. Але систематичне висвітлення процесу формування української політичної еліти розпочалося вже в XIX ст. університетською наукою, зокрема, працями харківських професорів М. Максимовича та І. Срезневського. Перший проявив себе як талановитий аналітик процесу формування військово-політичної еліти Запорожжя. Змістовними були і його праці з історії давньої України, які мали особливе значення для подальшого розвитку української історіографії. У п'ятитомній «Історії Малоросії» М. Маркевича, що вийшла в світ в 1842-1843 рр., широко використовується фактичний матеріал козацьких літописців XVII-XVIII ст., приділено увагу ролі української шляхти в розбудові держави Б. Хмельницьким. В історіографії вказаного періоду значне місце займає публікація 1846 р. українським істориком та філологом-славістом О. Бодянським визначного твору української національно-політичної думки кінця XVIII ст. «Історія Русів, або Малої Росії». Якщо початкова історія Русі подана у творі конспективно, то козацький період висвітлено об'ємно, з використанням значної для свого часу кількості джерел. Критичне по відношенню до польської та російської політики в

Україні спрямування «Історії Русів» давало оцінку скоріше діям еліти козацтва, Польщі і Москви, ніж піддавали аналізу процеси її витоків і розвитку. Але вже у середині XIX ст. з'явилися дослідження О. Лазаревського з генеалогії українського дворянства, які давали уявлення про спадкоємність ознак і функцій елітної верстви протягом тривалого часу. О. Скальковський дослідив походження козацтва, систему і правові межі влади козацької старшини останнього періоду існування Січі.

М. Костомаров у дослідженнях української історії висунув дві концептуальні ідеї: федеративну теорію походження Русі, згідно якої у домонгольський період Русь являла собою федерацію незалежних земель на основі давнього племінного ділення східних слов'ян, закріпленого єдністю походження, побуту і мови, єдністю княжого роду та релігії, та обґрунтування козацтва як явища стихійного, заснованого на віковичних принципах демократизму і волелюбства, притаманних українському народу. Разом з тим ці принципи, не стримані організуючою системою, приводили до негативних наслідків. Одним з них була поява в Україні в XV ст. козацтва. Хоча більшість істориків XIX ст. вбачала у козацтві руйнівні початки «розбійницької вольниці», М. Костомаров завжди зауважував у козацькій організації передусім народні, республіканські основи, не відкидаючи, однак, її анархічного характеру. У програмній праці Кирило-Мефодіївського товариства «Книга буття українського народу» він змальовує козацтво як народну, засновану на давніх вічових принципах стихію, яка протистоїть єдинодержавству, події Хмельниччини трактує як козацьку революцію.

Для позначення політичної еліти М. Костомаров використовує типові для XIX – поч. XX ст. терміни «аристократія» та «аристократизм». Віддаючи народу першість у поступу держави, він, тим не менш, не відкидав ролі політичної еліти на цьому шляху, хоча і применшував її значення. Найбільш сильне враження на сучасників і майбутні покоління справили саме розвідки автора, присвячені діяльності кращих представників політичної еліти, супроводжені фаховою на той час історичною оцінкою їх діянь. Кожен з таких портретів поданий на тлі епохи, у обрамленні характеристик людей з політичного оточення.

Активні процеси національно-культурного піднесення та різкого зростання уваги до історії краю та спільної історії українських земель проходили і у Галичині, що на той час була австрійською провінцією. Львівський історик та архівіст Д. І. Зубрицький 1837 р. став автором першої узагальнюючої праці з історії Галицько-Волинської держави за весь період її існування, де окремо відзначив державотворчу діяльність князя Льва Даниловича. Важливою для нас є джерелознавча робота М. Дашкевича, присвячена періоду княжіння Данила Галицького та висвітленню у документах особи і діянь цього видатного політичного лідера своєї епохи. Відзначимо також його пізнішу джерелознавчу розвідку з історії перемовин Ватикану з князем Данилом щодо католицької унії. М. Дашкевич у окремій фундаментальній праці з історії Великого Князівства Литовського зібрав багатий фактичний матеріал і обґрунтував оригінальні версії формування української політичної еліти пізнього Середньовіччя.

Важливою складовою історіографії національної середньовічної еліти у XIX ст. став життєпис української шляхти-рицарів. В. Антонович, працюючи головним редактором Комісії для розбору давніх актів, став першим історіографом цієї елітної

групи. Четвертому тому праць Комісії передував його історичний нарис «О происхождении шляхетских родов Юго-Западной России», де особливу увагу приділено історії українських земель у складі Литовської держави, генезі української шляхти. Змістовним є нарис «Об окольничьей шляхте», поданий у передмові до т.1.,ч. IV., де йдеться про українські православні шляхетні роди Овруччини. Історик дає в цілому негативну оцінку правлячій еліті, процесам феодалізації на українських землях. Військово-феодальна модель держави і шляхта як її центральний елемент були нав'язані Польщею всій «громаді суспільних груп і народів Речі Посполитої», що, на думку В. Антоновича, було ворожим для українців з їх демократичними безкласовими («громадськими») цінностями.

Погляди В. Антоновича, як і інших представників «народницької» історіографії, на роль шляхти в українській історії сформувалися під впливом ідей російського слов'янофільства. Прибічники цих поглядів в українському науковому середовищі вважали занепад Галицько-Волинської держави та української еліти, що асимілювалася з іншими елітами, процесами, які практично не мали впливу на реальне, повсякденне життя народу. Як наслідок – вивчення подальшої еволюції елітних верств в нових умовах польсько-литовської експансії у підсумку не викликало серйозної уваги істориків. Але зовсім пройти повз наукову оцінку видатних політичних постатей згаданого періоду дослідники не могли. Цікавою для нашої роботи є галерея історичних портретів представників української політичної еліти, подана В. Антоновичем спільно з В. Бецем 1885 р. окремим виданням.

Дослідивши причини швидкого ополячення української шляхти, М. Грушевський аналізує умови надання їй привілеїв як наслідок впливів давньоруської та литовської практики надань, наводячи на підтвердження своєї думки документи Володислава Опольського та Коріатовичів.

Кінець XIX – перша половина XX ст. ознаменувався виходом з друку низки досліджень авторства учнів та послідовників М. Грушевського, присвячених історії окремих українських регіонів та процесу складання у них місцевої еліти: А. Андріяшева – з історії Волині, Київської та Переяславської земель, Д. Багалія – з історії Сіверської землі, П. Іванова – з історії Волині, В. Ляскоронського – з історії Переяславської і Київської земель, Є. Сицинського з історії Поділля. Побачив світ великий нарис М. Петрова з історії Волині та всього Південно-Західного краю. Змістовними є праці П. Голубовського з історії Сіверської і Смоленської земель, де подано відомості про діяльність місцевих визначних родів у період XIII-XV ст. Методологічно більшість із регіональних досліджень були близькими до праць М. Грушевського й інших істориків, які дотримувалися концепції прогресуючого політичного занепаду Київської Русі. Цінним джерелом у роботі дореволюційних авторів стала праця В. Модзалевського з генеалогії українських родів.

Не припинялися на той час і дослідження українського козацтва та його старшинської еліти. Д. Яворницьким з початку 80-х рр. XIX ст. і до кінця 30-х рр. XX ст. була підготовлена відома 3-х томна узагальнююча праця «Історія запорізьких козаків». Він, підтримуючи гіпотези М. Костомарова і В. Антоновича, прагнув привести читача до висновку про те, що козацтво доходило у реалізації принципу рівності «повного ідеалу». Відомими є публікації В. Липинського, який ґрунтовно

проаналізував переломні моменти козацького періоду нашої історії. Йому належить також першість в кількісній та якісній оцінці ролі шляхти у козацькому русі.

Ленінсько-сталінський період розвитку СРСР позначився на історичній науці потужним ідеологічним пресом та нав'язуванням комплексу догм в душі «марксистського прочитання історії». Це вилилося у зміщенні акцентів досліджень у напрямку посиленого вивчення становища народних мас як «рушійних сил історії», економічних та соціальних причин тих чи інших історичних зрушень. Термін «еліта» не вживався з принципових міркувань, натомість критиці підлягала «експлуататорська верхівка» суспільства – феодална, а пізніше і капіталістична. Політична історія фактично відходить в тінь, але поряд з цим бурхливо розвиваються напрямки історії економічної та, в меншій мірі, археології та джерелознавства.

У радянський період українські науковці намагалися продовжували дослідження козацтва та його старшини. У 20-ті рр. з'являються роботи М. Слабченка з історії Запоріжжя. Історик докладно проаналізував військовий, територіальний та правовий устрій Січі та Війська Запорозького. Вказавши на сильні впливи на козацьку організацію і побут з боку сусідів-степовиків, автор робить оригінальний умовивід, характеризуючи Січ самостійною державною організацією на засадах військового братства та воєнного права, соціально-політичну систему якої він визначив як «мусульманський феодалізм». Принципово іншою була позиція «офіційної історичної науки»: за словами П. Ісаїва, «московські історики дивилися на українське козацтво не як на змагання до створення окремої української держави, а тільки ставили його в один ряд з донськими й надволзькими козаками, уважали його за одно з явищ в російському народі»¹.

За таких обставин не мали перспективи як досліди з формування старшинської еліти та її ролі в провіді над українським народом, так і розвідки з українського елітотворення загалом. Такі дослідження могли здійснюватися тільки поза межами УСРР. Тому на початку 20-х рр. в українській діаспорній історіографії склалася державницька школа, одним з засновників якої був В. К. Липинський. У працях «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ – Відень, 1920) і «Листи до братів-хліборобів» (Відень, 1926), В. Липинський ґрунтовно розвивав концепції утворення Україною власної політичної еліти – «національної аристократії» та розбудови самостійної української держави. На його думку, українська держава мала будуватися у формі спадкової монархії-гетьманату.

Характерними для свого часу є праця з загальної історії України та дослідження джерел козацького періоду С. Т. Томашівського, який у відповідності з національно-державницькою ідеєю описав синтез державницьких устремлінь українства від Княжої доби до Козаччини. Не можна, однак, погодитись з тезою С. Томашівського про принесення в середині XVII ст. ідеї відродження української державності ззовні, як і прийняття її Б. Хмельницьким виключно з прагматичних міркувань. Дискусійним виглядає і твердження С. Томашівського, ніби візантійська церква винна в тому, що без династії розвалилася Галицько-Волинська держава.

¹ Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи / П. Ісаїв. – Рим, 1975. - С. 19.

М.Чубатий, зокрема, в монографії про походження трьох східнослов'янських народів робить висновок, що «першим свідомим патріотом Руси-України був князь Ізяслав Мстиславич з половини XII ст.», який «...став ініціатором націоналізації Руської Церкви, себто унезалежнення її від візантійського патріярха»².

Окрему характеристику галицької й волинської політичної еліти можна побачити в праці П. Грицака про Галицько-Волинську державу. Автор пише, що «...волинське боярство було виховане в політичній школі волинських Мономаховичів, задивлених у золотoverхий Київ, які зуміли втягнути в свої політичні й воєнні виступи політично активний прошарок волинської землі», а галицька аристократія вже в часи Ярослава Осмомисла «...стала чинником, часто незалежним від князя, а часом чинником, від якого сам князь залежав». Важливим для розуміння ролі західноукраїнської політичної еліти є оцінки відомого науковця діаспори М. Шлемкевича. Він вважає, що вихідці з цього регіону в різні часи змушені були по-різному пристосовуватися до ситуації. Відтак Данило Галицький «з огидою, але коли треба, все ж таки п'є кумис, поданий рукою татарина, ні на мить не спиняючи своїх зусиль визволитися з-під впливів ворога», а Петро Сагайдачний як «раціональний організатор запорізької військової сили в своїй обережності не рішився кинути її в боротьбу проти Польщі і ціле життя пив кумис, подаваний йому польською рукою»³. З розвідок діаспорних учених, які торкаються проблеми української політичної еліти, необхідно згадати монографію Л. Ребета «Теорія нації», в якій проаналізовано значення її носіїв – монархів, феодалів, інтелігенції. Діаспорна наука значну увагу приділила проблемі виховання політичної еліти через прищеплення їй любові до рідної землі.

Українські історики діаспори внесли неординарний та незаангажований погляд у вивчення проблематики становлення української державності та національної еліти, визвольних змагань козацько-гетьманської доби. Ними залучено нові джерела, що зберігаються в архівах країн Західної Європи, Америки, Ізраїлю. Вчені об'єктивно і глибоко розкрили місце Переяславської ради 1654 р. в подальшій історичній долі України, участь козацького війська у тогочасній воєнній історії Західної Європи, показали вагому роль І. Мазепи та його оточення в українській історії, простежили боротьбу між російським централізмом та українською автономією в період Гетьманщини.

Водночас необхідно зазначити, що і в УРСР були вчені, які не кривили душою. Блискучий і неординарний аналітик М. Брайчевський обґрунтував концепцію хрещення Русі першим Київським князем-християнином Аскольдом, виказав оригінальне бачення творення руської державності в узагальнюючій монографії «Походження Русі», розробив теорію походження Києва і перших князівських династій і багато ін.

Відомий дослідник О. П. Моця окремо звертає увагу на роль політичної еліти Київської та Козацької держав у етнічному становленні української нації. Автор є прибічником цивілізаційного підходу до процесу творення націй і держав, у якому ключову роль грає саме політична еліта.

² Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / М. Чубатий // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк – Париж, 1964. – С. 67.

³ Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк – Торонто, 1956. – С. 16, 17.

Провідним політичним інститутом Київської Русі була князівська влада, – на цій тезі акцентує увагу П. Толочко; вона забезпечувала єдність Русі та підвищувала статус Києва як економічного, культурного і політичного її центру аж до монголо-татарської навали. Згідно його гіпотези, князь був не лише верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя у місті чи на землі порушувала нормальне функціонування всіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів зумовлювала зміни попередньої адміністрації, яка була цілковито залежною від князівської влади. П. Толочко зазначав, що у XII-XIII століттях імперія Рюриковичів зазнала кардинальної еволюції від унітарної держави через федерацію й конфедерацію до сукупності кількох окремих суверенних держав.

Важливе значення для розуміння ролі політичного лідера і творення політичної еліти князівської доби дає книга відомого сучасного вченого В. Рички «Княгиня Ольга», в якій наголошується, що їй належить визначальна роль у сполучі Русі язичницької з Руссю християнською. Етнолог В. Балушок дійшов висновку про формування української нації та її еліти наприкінці XII – початку XIII ст., що, з нашої точки зору, є питанням дискусійним. Виникнення держави у східних слов'ян дослідник Б. Тимошук пов'язує з будівництвом князівських фортець. На великокнязівській дружині та фортеці, як він вважає, ґрунтувалася Київська Русь. Спробу переглянути догматичні концепції т. зв. «феодальної роздробленості» Київської Русі і розвитку української державності в період XII-XIV ст. зробив В. Бодрухін. На конкретно-історичному і джерельному матеріалі автор доводить, що з розпадом Київської Русі українська державність не зникає, а набуває нових форм не тільки у Галицько-Волинській державі, а й в інших удільних князівствах, зокрема, Київському та Чернігівському. Історик простежує особливості української державності за татаро-монгольських часів і в литовську добу, коли вона набула характеру територіальної влади (до реформи Вітовта).

Відомо, що формуванню руської політичної еліти сприяла православна церква, яка надавала значну допомогу князівській владі в об'єднанні східнослов'янських земель. Митрополит Київський і вся Русі разом з вищими ієрархами Церкви, ігуменами монастирів були впливовою частиною політичної та економічної еліти суспільства. Питанню становлення Церкви на Русі, її відносинам зі світською владою протягом всієї нашої історії присвячена велика література, тому у дисертації увага акцентована на окремих вузлових моментах взаємодії правлячої військово-політичної та релігійної еліти.

У працях Я. Ісаєвича проаналізовано значення коронації князя Данила Романовича для Волині, роль його правління у східноєвропейській політиці Рима в 1240-1250 рр. Розглянуто проблеми утворення Литовської держави та її відносин з Галицько-Волинським князівством, питання про зведений каталог християнських рукописів Галицько-Волинської держави в історіографічному аспекті. На підставі узагальнення даних історичного джерелознавства, археології, лінгвістики, мистецтвознавства розглянуто суспільне та релігійне життя Галицько-Волинської держави, її розташування та склад населення, внутрішню та зовнішню політику. Висвітлено життєвий шлях і громадську діяльність Данила Галицького.

Охарактеризовано етапи формування державності на галицько-волинських землях від дулібської протодержави до королівства Данила Галицького.

У окремій монографії Я. Ісаєвичем досліджено історію правлячої еліти Східної Європи IX-XVI ст., генеалогію династій Рюриковичів, Гедиміновичів та ін., їх персональний склад, визначено роль князівських династій у розвитку суспільства та політичних подіях. Детально охарактеризовано взаємини всередині князівської верстви. Проаналізовано питання демографії, спадкового права та шлюбної політики, стосунки з іншими верствами суспільства, церквою, містами, а також вплив князів на розвиток військової справи, культури тощо. Багато уваги в інших працях автора приділено періоду політичного дроблення Русі, взаємним стосункам України і Литви.

Історію політичної еліти Галицько-Волинського князівства суттєво збагатила широко відома нині монографія О. Головка «Князь Роман Мстиславович та його доба», в якій на тлі історії політичного життя Південно-Західної Русі XII – початку XIII ст. автор робить спробу з'ясувати невідомі сторінки політичної та особистої біографії князя Романа, його родинні зв'язки, міжнародні контакти, вплив діяльності цього видатного політика на подальшу долю Волині та Галичини. Заслуговує на увагу також його дослідження проблеми державотворення середньовічної епохи.

Про формування еліти на Волині ми знаходимо відомості в роботі М. Котляра, де окреслено межі краю, зв'язки волинян з іншими народами, їх взаємні впливи на розвиток соціальних, економічних, політичних та культурних процесів. Діяльності Данила Романовича присвячено окремі розвідки цього автора. Науковець активно досліджує проблеми дипломатії Княжої доби, розвитку державності та політичної еліти у цей період. Окремі генеалогічні проблеми династії Рюриковичів висвітлено Л. Махновцем у додатках до авторського перекладу «Літопису руського». Його генеалогічна таблиця Рюриковичів охоплює період IX-XIII ст. і ґрунтується на літописних джерелах. Ця зведена таблиця до появи праць Л. Войтовича вважалася найповнішою з існуючих.

Велику дослідницьку роботу з вивчення генеалогії правлячих династій Середньовіччя проводить Л. Войтович. Показовим та вагомим у цьому контексті є цикл монографій та окремих праць автора з генеалогії української політичної еліти. Змістовною є праця Л. Войтовича «Волинська земля князівських часів (X-XI ст.)», в якій окреслені основні моменти розвитку Волині X-XI ст., формування її території та етнічного складу населення. Відзначено роль князя Ольгерда та представників української політичної (князівської) та військово-економічної (боярської) елітних верств, які були збережені новою владою Гедиміновичів. Надзвичайно ретельним підбором фактів та оригінальністю думок відзначена генеалогічна праця «Княжа доба на Русі. Портрети еліти», де подано цілий ряд історико-політичних та психологічних замальовок, присвячених видатним представникам української еліти.

Найбільш повним на сьогодні генеалогічним джерелом з дослідження політичної еліти Волині періоду пізнього середньовіччя – Нового Часу є праця І. Ворончук «Родоводи волинської шляхти XV – першої половини XVII ст.». Його доповнюють джерелознавчі розвідки з історії волинської шляхти, виконані В. Собчуком та І. Кондратьєвим.

Фундаментальними з методологічного та фактологічного боку є дослідження середньовічної князівсько-шляхетської еліти Н. Яковенко. Аналізуючи процес еволюції органів влади Великого князівства Литовського, історик доводить, що формування національної еліти у різних її регіонах мало свою специфіку. Для нашого дослідження важливими є праці «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» і, особливо, «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна», в яких висвітлено формування політичної еліти на теренах України у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської. Остання із згаданих монографій є на сьогодні провідним дослідженням вказаного періоду. Автором відзначені процеси формування з різних елітних груп та князівської верхівки єдиного «шляхетського народу». Подано гіпотези витоків еліти, описана соціальна структура української знаті, її персональний і чисельний склад, правовий та майновий статуси. Фахові дослідження Н. Яковенко мають окремі розділи про княжу елітну верству, висвітлено проблеми правлячої політичної еліти та її менталітету. Виявлена значущість ролі політичної еліти у формуванні та розвитку українського суспільства та культури. У монографії наведено генеалогічні таблиці князівських родин.

Заслуженою шаною користується і монографія Д. Наливайка «Україна очима Заходу», в якій висвітлюється сприйняття Заходом діяльності наших предків протягом багатьох попередніх століть, зокрема виразно простежується спадковість владних еліт на нашій землі.

Нові методологічні підходи до вивчення українського середньовіччя, осмислення теорії повсякденної культури, теорії еліт, осягнення візантійсько-православних та європейсько-латинських традицій української духовності порушуються на сторінках щорічника «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*» (редактори О. Толочко, Н. Яковенко).

Залишається популярною у сучасній українській історіографії практика видання колективних збірок, публікації у яких сконцентровані навколо певної проблеми або об'єднані спільною ідеєю. Серед таких праць слід згадати збірку наукових статей «Регіональна історія України»; збірки статей і розвідок з вітчизняної історії литовської доби «*Ukraina Lithuanica...*» та «Україна: литовська доба. 1320-1569», на сторінках яких провідні дослідники цього періоду А. Блануца, Д. Ващук, Л. Войтович, В. Степанков, С. Русина, Б. Черкас та ін. у пошуках витоків національної державності розглядають раніше не досліджені або мало вивчені питання, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою української політичної еліти та поліетнічної держави – Великого князівства Литовського.

Позитивною є тенденція до поглибленого вивчення сучасними вітчизняними дослідниками проблеми розвитку української політичної еліти на різних етапах історії. У цій площині працювали і працюють Д. Ващук, О. Гуржій, О. Головка, Я. Грицак, І. Кондратьєв, М. Котляр, В. Кривошея, Л. Мандзій, Ю. Моця, В. Панашенко, В. Ричка, В. Степанков, В. Сергійчук, Л. А. Фицик, В. Щербак, Н. Яковенко.

Сучасний період у розвитку української історичної науки характеризується потужним підйомом у висвітленні козацької проблематики, зокрема, досліджень політичної еліти козацької України. Найбільша увага науковців була

сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшини. Надбанням української історіографії 90-х рр. ХХ ст. є роботи О. Апанович, М. Брайчевського, праці В. Смолія та В. Степанкова, А. Бачинського, С. Кульчицького, Б. Флорі, Т. Чухліба, А. Гурбика та ін., що дають як аналіз загальної соціально-політичної ситуації середньовічної та ренесансної України, так і характеристики окремим діячам старшинської еліти.

Цікавими і змістовними для нашого дослідження є монографії В. Панащенко, присвячені формуванню соціальної еліти – панівного старшинського шару козацтва. Автор відзначає значущість як козацької старшини в цілому, так і кожного її рівня, зокрема генеральної, полкової і сотенної.

У монографії С. Полтавця комплексно досліджено особливості вітчизняної політичної думки середини ХVІІ ст. Розглядається внутрішні та зовнішньополітичні фактори формування ідеології українського козацтва. Уточнено особливості вивчення цілого ряду питань доби Відродження середини ХVІІ – кінця ХVІІІ ст., що сприяє процесу глибокого і серйозного наукового дослідження політичної свідомості та політичної культури еліти та її ментальності.

Останніми десятиліттями академік В. Смолій інтенсивно працював над дослідженням еволюції української державної ідеї ХVІІ-ХVІІІ ст. й боротьби політичної еліти Гетьманщини за її реалізацію. Його праці дозволили глибше з'ясувати рівень політичної свідомості тогочасного суспільства, побачити деструктивні процеси, що роз'їдали з середини політичну систему молодого держави. Ці та інші напрацювання оформилися в окремі розділи фундаментального дослідження колективу авторів «Історія українського козацтва: Нариси у двох томах».

Формування еліти, та значущість вінницької і брацлавської шляхти дослідив О. Дан, волинської – В. Собчук, остерської – В. Кривошея. Вагомий внесок у дослідження регіональної історії покозачення шляхти зробив І. Кондратьєв, в полі зору якого опинилося любецьке боярство.

В. Кривошея вперше у вітчизняній історіографії визначає періоди розвитку старшинської еліти. Ним здійснено хронологічний огляд історіографії проблеми, автор з'ясовує, що на даний момент найбільш глибоко досліджений період Івана Мазепи, за кількістю – доба Національно-визвольної війни 1648-1676 рр., особливо періоду гетьманування Богдана Хмельницького і доби гетьмана Івана Мазепи.

Велике значення для виявлення історичної ролі Козацької держави та її військово-політичної еліти, поповнення джерельної бази досліджень політичної діяльності козацької верхівки, мають зібрані та видані стараннями І. Крип'якевича, І. Бутича, В. Смолія, В. Ринсевича, І. Тесленка, І. Ситого корпуси гетьманських і полковничих універсалів. Детально описано персональний склад старшини шляхом укладення їх реєстру істориком діаспори Г. Гаєцьким, автором виявлено і доповнено 4392 урядників різних рівнів (від сотників до гетьманів), що репрезентували 2921 родину.

Формування старшинської еліти, дипломатичних відносин козацтва проаналізовано в працях С. Леп'явка. Автор доходить висновку, що Військо Запорозьке мало реальні ознаки політичної автономії. Це визнавали уряди всіх країн регіону і низка віддаленіших держав.

Протягом багатьох років досліджує козацьку проблематику В. Сергійчук. Кандидатська і докторська дисертації автора присвячені організації та діяльності козацького війська та його військово-політичної еліти. Низка ґрунтовних праць В. Сергійчука виявляє шляхи становлення та розвитку дипломатії козацької республіки. Багато історик зупинявся на дослідженні козацької гетьмансько-старшинської еліти. В. Сергійчук одним з перших у пострадянській історіографії поставив питання про виразні державницькі устремління козацької еліти, під оригінальним кутом зору проаналізував причини її успіхів і невдач на цьому шляху, нарешті першим ще в радянський період приділив увагу, з огляду на масштаб особи і діянь, політичній постаті гетьмана І. Мазепи.

Безпосередньо теми нашого дослідження торкаються праці українських авторів В. Борисенка, О. Гуржія, Г. Швидько, В. Щербака, дисертаційні дослідження Л. Фицик, Ю. Зазуляка, присвячених виявленню генези і подальшого розвитку політичної еліти козацтва, аналізу її функціонування на різних етапах. Відзначимо плідну працю Ю. Мицика, який системно досліджує вплив уній на історію України, значущість дипломатичних зусиль старшинської еліти.

У контексті нашої проблематики необхідно також згадати сучасні українські дослідження в суміжних науках. Зокрема, значна увага цьому питанню приділяється в монографії політолога Б. Кухти, де розглядається процес формування політичної еліти в Україні в XI – XIX ст. На його думку, можна твердити, що кожна історична доба в Україні мала свою еліту, що дає можливість простежити історичну спадковість еліти в українській історії з давнини до середини XX ст. Цей автор також вважає, що наша еліта розвивалася певними замкнутими циклами, які пов'язуються досить умовно з історичними етапами національної державності. Отже, першим можна означити період Київської і Галицько-Волинської держав. Далі – другий історичний етап існування еліти в Україні у XVII – XVIII ст.

Чимало цікавих думок стосовно нашої теми віднаходимо в монографії А. Пахарева. Однак цей автор чомусь процес формування суспільної думки на наших землях з часів Київської Русі озаглавлює так: «Общественная мысль России и Украины о политическом лидерстве».

Темі формування політичного лідерства присвячена і кандидатська дисертація Л. Копитової, але, як можна зрозуміти з автореферату, цей процес у наших часових рамках розглядається на зарубіжних прикладах. Мало приділено уваги нашій проблемі і в авторефераті дисертації С. Приходька про теорію еліти в українській суспільно-політичній думці, в якому аналізуються праці В. Липинського і Д. Донцова.

Сучасна історіографія, спираючись на дослідження різних джерел, і в першу чергу літопису, багато уваги приділяє виявленню структури та ідеології владної елітної верстви Середньовіччя в цілому і конкретно Київської Русі (праці М. Котляра⁴, О. Толочка⁵, А. Горського⁶, В. Долгова⁷, В. Колесова⁸, Ф. Кардіні⁹, Б.

⁴ Котляр Н.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. – Киев, 1986. – 161 с.; Котляр Н. Ф. О социальной сущности Древнерусского государства / Н. Ф. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. – 1992-1993. – М., 1995.

⁵ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – Киев, 1992. – 222 с.

⁶ Горский А. А. Древнерусская дружина / А. А. Горский. – М.: Прометей, 1989. – 246 с.

Клосса¹⁰, Б. Флорі та А. Турилова¹¹, В. Пузанова¹², О. Щавельова¹³); ролі військово-адміністративної еліти у державотворенні (роботи М. Котляра¹⁴, Д. Кочеткова¹⁵, О. Мельникової¹⁶, В. Рички¹⁷, М. Свердлова¹⁸, Б. Флорі¹⁹ та ін.); ідеї богообраності і святості князівської влади (дослідження О. Лаушкіна²⁰, М. Парамоновой²¹ та ін.); взаємовідносин владної еліти з Церквою та масами і уявлень середньовічного суспільства про побудову держави (розвідки І. Данилевського²², О. Назаренка²³, В. Петрухіна²⁴ та Ж. Дюбі²⁵).

В умовах поступової відмови від марксистського формаційного підходу до історичного розвитку, сучасні медієвісти все більше сприймають здобутки західної науки у поясненні суспільно-історичного процесу. Погляди на хід історії та феномен влади таких мислителів, як Є. Канетті, Х. Дж. М. Классен, С. Кожев, А. Тойнбі, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін. перестали бути лише об'єктом критики. Політико-антропологічну теорію «вождеств» Р. Л. Карнейро²⁶, М. Фріда²⁷ та Е. Сервіса²⁸, який, власне, і ввів це поняття у науковий обіг, на

⁷ Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси. XI-XIII вв. / В. В. Долгов. – Ижевск, 1999. – 250 с.

⁸ Колесов В. В. Древняя Русь. Наследие в слове. Добро и зло / В. В. Колесов. – СПб., 2001.

⁹ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини. – М., 1987. – 384 с.

¹⁰ Клосс Б. М. «Повесть временных лет» / Б. М. Клосс // Письменные памятники истории древней Руси. Аннотированный каталог-справочник [Под ред. Я.Н. Щапова]. – СПб., 2003.

¹¹ Флоря Б. Н., Турилов А. А. Общественная мысль Древней Руси в эпоху раннего средневековья / Б. Н. Флоря, А. А. Турилов. // Общественная мысль славянских народов в эпоху раннего средневековья: Рукописные памятники Древней Руси. – М., 2009. – С.31-81.

¹² Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты / В. В. Пузанов. – Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. – 624 с.

¹³ Щавелев А. С. Славянские легенды о первых князьях. Сравнительно-историческое исследование моделей власти у славян. / А. С. Щавелев. – М.: Северный паломник, 2007. – 272 с.

¹⁴ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб., 1998. – 445 с.

¹⁵ Кочетков Д. А. Эволюция государственного строя Древней Руси (IX-X вв.) / Д. А. Кочетков. – М., 2010. – 289 с.

¹⁶ Мельникова Е. А. Первые русские князья: о принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси / Е. А. Мельникова // ВЕДС. Мнимые реальности в античной и средневековой историографии. XIV Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Материалы конференции. – М., 2002.

¹⁷ Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. М. Ричка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.

¹⁸ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л., 1983. – 238 с.; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI - первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб., 2003. – 743 с.

¹⁹ Флоря Б. Н. Представления об образовании государства и его основных функциях в русском и западнославянском летописании (проблемы идеологии и культуры) / Б. Н. Флоря // StudiaBalkanica. – София, 1991. – Т. 20. – С. 43-53.

²⁰ Лаушкин А. В. Идея богоустановленности княжеской власти в летописании Северо-Восточной Руси второй половины XII – начала XIII вв. / А. В. Лаушкин // Русское Средневековье, 1997. – № 1. – С. 6–10.

²¹ Парамонова М. Ю. Святые правители латинской Европы и Древней Руси (сравнительно-исторический анализ Вацлавского и Борисоглебского культов) / М. Ю. Парамонова. – М., 2003. – 405 с.

²² Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.). Курс лекций / И. Н. Данилевский. – М., 1998. – 399 с.

²³ Назаренко А. В. Русское самосознание: между Царством и Церковью / А. В. Назаренко // М., 2000. – № 12. – С. 133-144.

²⁴ Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Т. 1. – М., 2000. – С. 104–113; Петрухин В.Я. О власти русского князя в древнейший период / В. Я. Петрухин // Славяне и их соседи. Тезисы XXII конференции. Репрезентация верховной власти в средневековом обществе (Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа). – М., 2004.

²⁵ Дюби Ж. Трехчастная модель, или представления средневекового общества о себе самом / Ж. Дюби. – М., 2000. – 320 с.

²⁶ Carneiro R.L. The chieftdom: Precursor of the state // The Transition to Statehood in the New World. Cambridge etc., 1981. – P. 45.

²⁷ Fried M. The Evolution of Political Society: An Essay in Political Economy. New York, 1967. – P. 109-129.

пострадянському просторі, репрезентують О. Мельникова²⁹, О. Моця, М. Крадін³⁰ та ін.; деякі дослідники притримуються цивілізаційного підходу у висвітленні проблематики Київської Русі³¹; «ленінградська школа» істориків (І. Фроянов³², А. Дворніченко³³ та ін.) розглядає давньоруський простір як конгломерат «політій» (міст-держав та їх пригородів); глибоко вивчаються політико-правові аспекти княжої влади³⁴.

Дискусія продовжується і в західній історичній науці. У цьому контексті цікавою виглядає робота А. Пласманн, де порівнюються германська, чеська та польська літописна традиція і докладно аналізується хід суперечки між «Віденською» і «Торонтською» школами про те, наскільки можна довіряти етнополітичним теоріям середньовічних книжників^{35;36}. У зв'язку з цим дослідниками по-новому осмислюється давньоруський літературний та літописний спадок³⁷. На даний час єдиної стрункої концепції еволюційного розвитку Русі та еліти Княжої доби не вироблено, але прихід в історичну науку жвавої дискусії замість нав'язаних догм здається нам принципово важливим і, безперечно, позитивним. Зі своєї сторони, обравши широкі хронологічні межі дослідження і охопивши ним певний цикл розвитку української політичної еліти – від її витоків за

²⁸ Service E.R. Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective. New York, 1962; Idem. The Origins of State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. New York, 1975. – P. 46-98.

²⁹ Мельникова Е. А. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтнической знати / Е. А. Мельникова // Элита и этнос Средневековья. – М., 1995. – С. 72-77.

³⁰ Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения / Н. Н. Крадин // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М., 1995. – С. 11-61.

³¹ Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация. / А. Н. Поляков. – Оренбург: ОГУ, 2010. – 484 с.

³² Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко // Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 272 с.

³³ Дворниченко А. Ю. История Украины и проблемы средневековой восточнославянской государственности / А. Ю. Дворниченко // Вестник СПбГУ (Историческая серия), сер. 3, вып. 2. – № 16. – 1993. – С. 3-15.; Дворниченко А. Ю. К проблеме восточнославянского политогенеза. / А. Ю. Дворниченко // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 294-318.

³⁴ Назаренко А. В. Порядок престолонаследия на Руси X-XII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения) / А. В. Назаренко // Из истории русской культуры. – Т. I. – Древняя Русь. М., 2000. – С. 500-519.

³⁵ Alheydis Plassmann. Origogentis: Identitäts- und Legitimitätsstiftung in frühund hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen. // Orbis mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, 7. – Berlin, 2006.

³⁶ Лукин П. В., Стефанович П. С. Новый труд по истории древних славянских государств / П. В. Лукин, П. С. Степанович // Славяноведение, 2010. – № 7. – С. 71.

³⁷ Див.: Моця О. П. Поляни-русь та інші літописні племена півдня Східної Європи / О. П. Моця // А се его сребро. Збірник праць на пошану М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002.; Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической и исторической интерпретации) / О. М. Приходнюк // Материалы I тыс. н.э. по археологии Украины и Венгрии. – Киев, 1996.; Толочко П. П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра: историческая реальность или ученая фикция? // RUTHENICA Annual of East European Medieval History and Archeology. – № 7. – К., 2008. – С. 130-140.; Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // Вопросы истории. 1991. – № 6. Ведюшкина И. В. Формы проявления коллективной идентичности в «Повести временных лет» / И. В. Ведюшкина // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М., 2003.; Ветловская В. Е. Летописное осмысление пиров и дарений в свете фольклорных и этнографических данных / В. Е. Ветловская // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Вып. 10, Генезис и развитие феодальной России. Проблемы идеологии и культуры. – Л., 1987; Былинин В.К. К вопросу о генезисе и историческом контексте «Сказания об основании Киева» / В. К. Былинин // ГДЛ. Сб. 3.– М., 1992.; Гринев Н. Н. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях Новгородской первой летописи) / Н. Н. Гринев // История и культура древнерусского города. – М., 1989; Мельникова Е. А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI - начала XII в. / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005.– М., 2008. та ін.

княжих часів до відродження у період козацтва, ми розглядаємо пропоновану дисертацію в рамках згаданого вище історичного дискурсу.

У дисертації акцентовано увагу на розумінні давньоруськими літописцями поняття «владна еліта» у тогочасній інтерпретації як «влада князя і княжого роду», змісту і функцій середньовічної влади, головних загроз для цілісності політичної системи Русі, ролі князя у традиційних уявленнях русичів про будову і стабільність держави. Для цього у дисертації використовується т.зв. «Літопис Руський» за Іпатіївським списком XIV ст.³⁸, поданий у перекладі Л. Є. Махновця³⁹, куди включають «Повість минулих літ», Київський літопис і Галицько-Волинський літопис. Крім того, наведені також деякі додаткові відомості з вказаної проблематики, що містяться у Лаврентіївському літописному зводі, Новгородському першому літописі молодшого ізводу, де відобразилася одна з ранніх пам'яток – «Початковий звід»⁴⁰. При аналізі подальшої трансформації уявлень про владу та владні еліти в пізнішій період ми у інших підрозділах дослідження звертаємось також до Литовсько-білоруських літописів, зокрема, найближчий до української історіографії Супрасльський літопис⁴¹ та Київський літопис першої чверті XVII ст., публікацію якого підготували В. І. Ульяновський та Н. М. Яковенко⁴². Події кінця XVI – першої половини XVII ст. відображені також в Густинському, Баркулабівському, Львівському, Межигірському літописах, Острозькому літописці. У частині, дотичної до проблематики дослідження, аналізуються свідчення з візантійських, арабських, німецьких, угорських, польських та ін. джерел.

Політичні ідеї та уявлення про політичну еліту княжої доби відображені, крім літопису, в усіх найбільш визначних давньоруських пам'ятках: «Слові про закон і благодать» київського митрополита Іларіона (XI ст.), «Повчання...» князя Володимира Мономаха, «Слові о полку Ігоровім», «Молінні Данила Заточника» – публіцистичному творі XII ст., збірці афоризмів «Бджола» – давньоруському перекладі XII ст., Київському Патерику, «Слові про князів» та ін.

Дисертація містить короткий огляд найбільш визначних пам'яток давньоруської літературної спадщини, звернуто увагу на ті з них, у яких розкриваються суть елітарної влади та політичні ідеї епохи. Виявлено, що традиційний для середньовічної соціально-філософської думки образ ідеального володаря, як правило, розглядався у поєднанні з трьома центральними ідеями руського літописання та літератури: заклику до єдності руських земель; їх захисту від зовнішньої загрози; княжіння «по правді» (по закону).

Проведений огляд джерел з використанням напрацювань сучасної елітології дозволяє відзначити наявність різноманітних точок зору, напрямів та орієнтацій при дослідженні проблеми становлення і розвитку української політичної еліти. Наочно

³⁸ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.

³⁹ Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

⁴⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. – М., Л., 1950. – 659 с.

⁴¹ ПСРЛ – Т. XXXII. – Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М.: Наука, 1975. – 241 стр.; ПСРЛ – Т. XXXV. – Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 313 с.

⁴² Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 107-120; 1989, № 5. – С. 103-114.

виокремлюються два основних підходи до даної проблеми: ціннісний (аксіологічний) та структурно-функціональний. Обидва підходи, з нашої точки зору, демонструють лише дві сторони закономірного процесу стратифікації соціуму внаслідок його історичного розвитку та утворення на певному його етапі керівної ланки управління.

У дисертаційній роботі використовуються здобутки та напрацювання сучасної теорії еліт, тому автор вважає за доцільне у першому розділі окреслити її засадничі постулати: поняття еліти та політичної еліти, ролі еліти у побудові та функціонуванні політичної системи суспільства, методи дослідження та типологію еліт, розкрити зміст ідеї циркуляції еліт та їх генези, феноменів політичного лідерства та лобізму. Звертається увага на причини переосмислення світовою наукою змісту влади і демократії як способу її реалізації у сучасних умовах гострої кризи ідей та ідеологій, робиться висновок про необхідність формування еліти нації XXI ст. на перевірених часом і практикою кращих здобутках української політичної еліти попередніх поколінь: патріотизмі, вірності обов'язку, усвідомленні свого державницького призначення, готовності до самопожертви в ім'я народу і його майбутнього.

Зроблено наголос на важливому аспекті. Сучасна політична еліта суттєво відрізняється від досліджуваної нами. Перш за все, нині її розглядають як множину еліт, які виконують політичні функції, адже вона має складну структуру, багаторівневий характер і цілий комплекс зв'язків з усіма елементами як політичної, так і соціально-економічної та духовної систем суспільства. Верхівка фінансово-економічної, військової, релігійної, культурно-наукової еліти, здійснюючи політичні функції як у своїх інтересах, так і в інтересах суспільства, здатна впливати на правлячу еліту і на політику держави у зовнішній і внутрішній сферах.

Саме тому більшість дослідників, услід за пропозицією прихильників концепції елітарного плюралізму, вживають нині термін «політичні еліти», маючи на увазі множинність її складових та особливу структуру, яка характеризується взаємопроникненням усіх елементів суспільства. З нашої точки зору, такий підхід є цілком виправданим для сучасного етапу розвитку людства.

Але у хронологічних рамках пропонованого дослідження політична еліта, розвиваючись, зберігала мультифункціональний зміст, залишаючись не тільки передусім військово-політичною, але й економічною, судовою, культурною та господарською керівною ланкою суспільства, відчутно впливаючи також на управління його релігійною системою. З огляду на вищесказане, стосовно керівних верств суспільства IX – сер. XVII ст. доцільно вживати термін «політична еліта» як дефініцію, що позначає її синтетичний та порівняно монолітний характер, при цьому діяльність контреліти у згаданий період несла скоріше стимулюючий ефект, поштовх до її еволюції. Диференціація ж політичної еліти відбулася у пізніший період, разом з ускладненням політичної системи суспільства та зміною економічної моделі.

У другому розділі *«Політична еліта Княжої доби»* характеризуються головні причини виділення військово-політичного керівного елемента із загалом однорідного за соціальним статусом східнослов'янського суспільства, проаналізовані витоки перетворення його на політичну еліту, що, поряд із

оборонною, поступово перебрала на себе комплекс інших функцій: адміністративну, судову, торгівельно-економічну, дипломатичну.

На етапі формування військово-територіальних протодержав відбувається переродження еліт: відхід у тінь родоплемінної знаті і перехід керівних важелів управління до нової виборної військово-політичної та адміністративної еліти у особах князя та його оточення – «кращих мужів», які згодом перетворилися на дружину та бояр;

У період закріплення за родоплемінними союзами певних фіксованих територій і утворення внаслідок остаточного переходу до осілості військово-територіальних протодержав, у середині них відбувалося кілька взаємодоповнюючих процесів, які привели до поступового переходу владних повноважень до військово-політичної еліти (князя та «княжих людей» – дружини та бояр), феодалізації відносин і утворенню особливого типу державного управління – військової демократії.

Паралельно протікав процес розмивання ознак роду внаслідок поглинання та змішування з автохтонним населенням під час просування слов'янських груп племен і подальшого їх закріплення на нових землях.

В умовах укрупнення племінних формувань у напрямку: рід як союз сімей → родоплемінний союз → військово-територіальна «племінна» протодержавна («словінія») → «багатоплемінна» держава поступово втрачаються виражені етнополітичні («племінні») ознаки, а за словініями закріплюється назва домінуючого етносу або спорідненої групи «племен»: деревляни, волиняни, поляни, кривичі та ін.

Війни змушували до підпорядкування маси населення князівській еліті, до того ж воно поступово потрапляло і у економічну залежність від найбагатших людей; це не тільки ще більше укріпило матеріальну перевагу князя і «служилого» елітного прошарку, а й значно підвищило їх соціальний статус – типова військова лідерська верхівка, яку висунув сам спосіб життя часів Розселення, з переходом до осілості і торгівлі поступово перетворилася на військово-політичну, адміністративну та економічну еліту;

Розгортання процесу феодалізації суспільних відносин у східних слов'ян, що почався з другої половини VI – початку VII ст.ст. значно прискорився з утворенням «словіній», що зробило цікавою ідею спадкової влади для найбагатших і найвпливовіших (княжих) сімей, тим більше, що модель такого типу управління була запропонована пізнім родоплемінним устроєм, коли влада зосереджувалася в руках представників найбільш шанованих та древніх родів, глави яких, власне, і складали раду старійшин.

Щодо ролі віче в нових умовах посилення авторитарних тенденцій управління зазначимо, що родові устої у слов'ян виявилися досить стійкими, їх ознаки ми спостерігаємо протягом усієї нашої історії, навіть тепер соціальне поняття сім'ї, роду має в Україні глибокий зміст. Тому для легітимізації спадкової влади князям знадобилося ще на кілька століть обов'язкова згода віче і самі народні збори як соціальний інститут, який легітимізував владу та розподіляв відповідальність за наслідки важливих рішень між народом, боярською радою і князем, хоча більшість самих рішень, вочевидь, ініціювалися князем і його найближчим оточенням.

Виявлено схему формування навколо князя «служилої знаті» – боярства, тобто вищого військового елітного прошарку. Попервах в це «ближнє коло» потрапляли здібні військові ватажки окремих підрозділів, видатні воїни і обдаровані адміністратори з громади (включно з представниками родової знаті). Такі люди підбиралися за ознакою особистої відданості князю та його безумовної підтримки. Тому фактор належності до впливового, численного або древнього роду за таких умов втрачав зміст. Ця нова військово-адміністративна еліта, поступово збагачуючись за рахунок війни, торгівлі, надбання земель, підпорядкування собі селянської маси та близькості до князя, також з часом перетворилася на спадкову, адже економічна потужність нових правлячих родів з покоління в покоління залишалася в їх межах, зростаючи чи зменшуючись в залежності від успішності нащадків.

Могутній слов'янський світ, що охопив після півтори сотні років військових змагань з іншими етносами та державами часів раннього середньовіччя половину Європи, проходячи через специфічний етап військової демократії, шукав свій шлях соціальної організації в умовах формування та усталення власної державності. З точки зору автора, на наших землях кроків на цьому шляху було три:

надбання військовими лідерами, а згодом і їх оточенням, спадкової влади над територією і населенням залежних земель. Цей процес був поступовим, князівські династії зароджувались і зникали у внутрішньополітичній боротьбі (до VIII-IX ст.);

еволюція «словиній» до рівня повноцінних держав, в тому числі і через розвиток міст, укріплення та ускладнення структури військово-політичної еліти, розширення її функцій і завдань (VII-X ст.);

прийняття християнства (X ст.) і цілеспрямоване перетворення князівською та релігійною елітами столиці Русі – Києва на політичний, економічний, релігійний та ідеологічний центр всього східного слов'янства (X-XI ст.).

Ці кроки були підказані як внутрішньою логікою розвитку суспільства, так і досвідом, перейнятим у держав-противників, передусім Візантії.

Можемо охарактеризувати правлячу військово-політичну еліту VII-VIII ст. наступним чином: князь залишається виборною фігурою, залежною від рішень віче періоду «військової демократії». Його влада тримається на особистих успіхах і авторитеті і закінчується разом зі смертю або зміщенням;

Не зважаючи на несприятливу кон'юнктуру для розвитку військової складової дружинної елітної верстви, що склалася у VII-VIII ст., дружинний елітний елемент зростає кількісно і якісно. Цьому процесу, на нашу думку, сприяло розширення у VII-VIII ст. внутрішніх управлінських функцій і завдань військово-політичної еліти.

Починаючи з умовного моменту осідання слов'ян на фіксованій території, суспільний договір між елітами та масами було змінено: військово-політична верхівка із здобувача земель, тобто життєвого простору, перетворилася на гаранта їх цілісності та безпечного існування; згідно умов нового договору сеньйор (князь) в обмін на гарантії дотримання та реалізації масами своїх природних прав отримував від васалів натуральну або грошову ренту.

У результаті аналізу ролі середньовічного міста у розвитку середньовічної політичної системи і влади виявлено, що:

унікального, порівняно з європейським і світовим, шляху утворення та розвитку українських (руських) міст не простежується;

особливістю генези руських міст були фактори співіснування політичної влади князя з владою аристократичної елітної верстви та віча. З самого початку в схемі державного управління спостерігається класичний трикутник влади, який утворювався далеко не відразу і не в кожній європейській державі. Система стримувань і противаг повноцінно працювала лише в європейських містах-державах (наприклад, італійських) і ніколи не працювала в імперіях.

Ця теза справдилася і в імперії Рюриковичів: середньовічне віче майже повсюди було «приручене» владою, перетворилося на інструмент впливу правлячої політичної елітної верхівки і легітимізації її рішень, «прокидаючись» лише в періоди смуту, безкнязів'я або зовнішніх загроз.

Рівня міста-полісу з розвиненою демократією за всіма ознаками не досягло жодне руське місто. Влада князя була священна і домінуюча. Це стало наслідком впливу могутнього фактору крові і роду, що був перенесений у Середньовіччя з родоплемінних часів, практичних дій та постулатів Руської православної церкви і фізичної та юридичної переваги князя у можливостях і ресурсах. Крім того, Київську Русь не могли оминати загальноєвропейські тенденції до консолідації і централізації влади.

Місто від народження набрало характеру поліфункціональності, але осередком ремесла і торгівлі стало не відразу, кілька століть залишаючись військово-адміністративним і культовим центром.

Розвиток міста йшов синхронно з політичним, економічним і соціальним розвитком держави і відображував його. Говорити про те, що місто випереджало або визначало державні процеси, на наш погляд, некоректно – воно лише стимулювало їх, перебуваючи в центрі таких процесів, а його владна верхівка, диференційована за характером і функціями, не зважаючи на внутрішні протиріччя, при потребі могла консолідуватися в єдиний соціальний організм.

Київський владний центр зусиллями правлячої військово-політичної та релігійної еліти у XI-XII домігся максимальних у тогочасних умовах результатів по консолідації імперії: з точки зору еліти низка глибинних перетворень повинна була забезпечити для держави стабільність, витривалість та керованість. Такими корінними зрушеннями були:

прийняття та впровадження за ініціативи військово-політичної еліти нової віри. Християнські догмати і мораль, жорстка пірамідальна структура церкви з орієнтацією на київську митрополію, що повторювала загальну імперську модель влади, дисципліна і інтелектуальний потенціал служителів культу повинні були надати централізованій владі додаткових бонусів у вигляді керованості підвладними територіями та творенню державної ідеології. Крім того, з самого початку перебуваючи під контролем княжої елітної верхівки, Церква діяла в унісон з нею, забезпечуючи політичній еліті не тільки підтримку мас, а й творячи сакральну символіку влади, божественної і недоторканої за своїм змістом;

Спираючись на глибинну пам'ять мас, еліта зупинилася на ментально прийнятній для неї моделі спадкової влади, заснованій на родовому принципі. Тим більше, що на момент утвердження родового принципу наслідування (XI ст.)

сеньйорат використовувався багатьма династіями Європи. Така модель була доволі простою і зрозумілою як для ініціаторів, так і для народу. Порушників та узурпаторів засуджувала і Церква, і суспільство, і центральна влада;

Правляча еліта створила та суворо дотримувалася єдиної законодавчої бази, заснованої на кодексі «Руської правди» та її подальших централізованих та регіональних модифікаціях, а також на княжих Уставах, що стало суттєвим фактором досить тривалого збереження політичної єдності земель;

На зовнішній арені, попри внутрішні суперечності, військово-політична еліта руських князівств XI-XII ст. виступала єдиним фронтом під проводом Києва. Це стосується військових, дипломатичних, загальноекономічних зусиль, шлюбної політики правлячої династії, що все більше розгалужувалася; а також релігійної політики на міждержавному рівні та на внутрішній арені.

На наш погляд, політичній еліті до середини XIII ст. вдалося у великій мірі нівелювати етнічну розмаїтість руських земель і скерувати як масову, так і елітарну свідомість у напрямі до етнічної консолідації. Створені були сприятливі умови для зворотного об'єднання роздроблених з XII ст. земель у єдину державу на теренах етнічного розселення нашого народу, що проявилось вже у творенні Галицько-Волинської держави. Цим процесам завадила монгольська навала і пов'язаний з нею зовсім інший порядок денний, що постав перед елітами кожного з руських князівств, і власне Руссю загалом.

Кризу влади середини XI – початку XII ст. було подолано за рахунок децентралізації політичної системи. Еліта зуміла зберегти себе, не зберігши імперії.

На прикладі Галицько-Волинського князівства досліджено роль боярської елітної верстви у загальній еволюції політичної еліти після падіння Київської русі. Підсумовано чинники, що обумовили унікальний вплив великого боярства на внутрішню політику Галицько-Волинської держави:

Військово-економічна еліта, яку уособлювала боярська аристократія, на західних землях Русі поступово перетворилася на впливову частину еліти політичної і залишалась такою до середини XIV ст.

Економічна модель держави, побудована у значній мірі великими земельними олігархами, виявилася досить стійкою, переживши князівські міжусобиці, періоди безкнязів'я та громадянської війни, численні зовнішні агресії з боку Угорщини, Польщі, сусідніх руських князівств, монголо-татарську навалу. Разом з розумною та державницькою політикою кращих своїх володарів це дало змогу Галицько-Волинському князівству поступово стати в ряд найбільших за територією, всебічно розвинених і впливових країн Європи.

Даючи характеристику доволі тривалого успішного існування цілісної Галицько-Волинської держави (як для умов середньовічної Європи), дослідники помилково, на нашу думку, оцінюють її з крайніх позицій: або приписуючи всі заслуги лише видатній праці кращих князів разом з розвитком міст та німецького права, або називаючи це князівство «своєрідною боярською республікою з бутафорською владою місцевого князя». На наш погляд, істина лежить дещо в іншій площині – на країну разом (свідомо і несвідомо, попри внутрішні конфлікти і суперечки), працювали всі волинські і галицькі елітні верстви, такій праці посприяло й те, що деякі кращі політичні практики були принесені на ці землі

волинською гілкою Мономаховичів. Вище ж боярство, поєднуючи в собі ознаки військово-політичної та економічної еліти, відіграло в цьому процесі дуже помітну, а іноді і вирішальну роль.

У цілому ж Галицько-Волинська держава, з нашої точки зору, являла собою нетипову для Русі з її сильними традиціями абсолютизму, але типову для середньовічної Європи формацію, коли потужна влада великих феодалів (баронів, герцогів, бояр) співіснує з центральною владою, і сила останньої цілком залежить від особи князя або короля – його дипломатичних здібностей, військового хисту та наполегливості.

У третьому розділі «Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.)» подано загальну характеристику періоду, де виділені основні відмінності у розвитку української та московської політичної еліти протягом означених століть. Владу правляча князівська еліта Галичини ділила з великим боярством. На Волині поряд з боярським, значний розвиток отримало доменіальне землеволодіння. Всередині боярства йшла перманентна боротьба за землі, владу і вплив. Важливу елітну групу складало «служиле боярство», джерелами земельних володінь якого були княжі пожалування, а також самочинні захвати общинних земель. У переважній більшості випадків ця група володіла землею, поки несла службу. Земля на етнічних українських землях завжди вважалася найбільшою цінністю і капіталом, основний прибуток політична еліта отримувала саме з неї, і ротація еліти проходила тоді, коли з'являлися нові забезпечені земельним капіталом землевласники, а інші, натомість, втрачали наділи і політичний вплив. Скажімо, землеробство на теренах власне Московії не стало критерієм рекрутування еліти, вважає російська дослідниця О. Гаман-Голутвіна, оскільки тамтешні бідні ґрунти не забезпечували традиційно супутньому великому землеробству продукту власності – вирішального впливу в політиці.

Урядуючі інституції Великого Князівства Литовського ввібрали в себе державну спадщину Давньої Русі-України, зокрема, виникнення і роль Панів-Ради, функції великого князя та удільних князів були певною мірою продовженням традиції давньоруської еліти. Таким чином у Великому Князівстві представники української політичної (князівської) та воєнно-економічної (боярської) еліти були збережені литовською владою.

Упродовж XIV-XVIII ст. на українських землях діяли адміністративні установи й інституції Великого князівства Литовського, Польського королівства, з 1569 р. – об'єднаної Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої). Закріплення польського панування наприкінці XIV ст. призвело до поширення польських інституцій, норм та уявлень про шляхетство, становленні шляхти як окремої соціально-станової категорії середньовічного суспільства. Тривала польська окупація зумовила асиміляцію переважної частини української еліти – політичної, військової, економічної, релігійної та їх поступову дифузію з елітами польськими. Процес засвоєння польської моделі формування еліти мав на наших землях свою локальну специфіку (Волинь, Галичина), що спостерігається у правовідносинах влади та власності, а також соціальному структуруванні місцевої шляхетської

верстви. Характерною ознакою для місцевої еліти стало збереження давньоруських княжих та боярських родів.

У період литовської експансії на українські землі було прийнято три Литовські Статути: Старий (1529), Волинський (1566) і Новий (1588). Ці своєрідні комплекси законів охоплювали усі сфери права та утверджували майнове право бояр-шляхти. Вони продовжували діяти і після приєднання українських земель до Польської корони, а після Люблінської унії їх дія була поширена на Київщину, Брацлавщину, Волинь. Діяли вони й пізніше, в умовах козацько-гетьманської держави, хоча в Україні паралельно використовувалося і звичаєве козацьке право.

Реформи 60-х рр. XVI ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти, сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії». Але з українських феодалів шляхетські права і привілеї отримала лише їх верхівка. Саме цій верхівці, «княжатам головним», завдячує українська політична еліта збереженням провідної ролі у суспільстві. Частина українських князів за Литви і Польщі поколіннями залишалися патріотами рідної землі, віри і мови, зберігаючи на величезних підвладних територіях національні традиції.

Привілеї, надання закріплювали особливі умови шляхетського землеволодіння на території Великого Князівства Литовського, обмежуючи права української шляхти володіти отриманими маєтками, зобов'язуючи до несення постійної військової служби та накладаючи на них різноманітні господарські і фінансові повинності на користь великокняжої влади. Частина з цих обов'язків руської шляхти відповідала нормам рицарського права, відомого в країнах Центральної Європи з XIII ст., і набула широкого поширення в умовах постійних війн.

Подальший розвиток Литви і Польщі, що поділили між собою українські землі і згодом об'єдналися у федерацію, пішов у напрямку формування станово-представницьких органів влади та управління, які й набули основного значення на останньому етапі існування Речі Посполитої. Утворилася політична система, яка поєднувала республіканські інститути представницького правління з монархічним керівництвом держави. Однак королю належала лише виконавча влада, законодавча ж перебувала у Ради–Панів та Сеймі, який формально представляв увесь народ – шляхту Речі Посполитої. Інші стани суспільства були обмежені в правах, не мали представництва на загальнодержавному рівні, хоча отримали певні права місцевого (міського) самоуправління.

Результатом правових змін, а також взаємодії та взаємопроникнення елітних груп обох держав була сформована нова правляча еліта – місцеві впливові шляхетські роди, що базувалася на шляхетському землеволодінні. Більшість шляхетських маєтків та родин, які ними володіли, утворилася внаслідок земельних надань, менша – на правах «дідівщини» (споконвічного володіння). Родини руського (українського) походження належали до найбільших груп реципієнтів земельних надань.

Українська національна еліта стала частиною народу-шляхти Речі Посполитої, хоча й не мала, на відміну від етнічних поляків та литовців, свого окремого представництва в ній. Система земських урядів сприяла широкому залученню всієї шляхти до участі в державному управлінні. Форми та повноваження польсько-

литовських державних інституцій, що склались у цей час, були використані для розбудови владних органів Української козацько-гетьманської держави наступної доби.

У XVI – першій половині XVII ст. в Україні спостерігалась поява нової української інтелектуальної та релігійної еліти, яка стає творцем української національної ідеї. Ця ідея тягlosti патріотичних, державницьких устремлінь політичної еліти від князівських часів до козацьких була взята на озброєння старшиною під час визвольних змагань українського народу не тільки під час Хмельниччини, концепцію спадковості та безперервності національних устремлінь українства широко використовували і еліти пізніших періодів вітчизняної історії.

Польсько-литовська держава, утворивши потужний «елітний клас» шляхти, могла б, спираючись на нього, стати провідником ідей Модерну на Сході. Але із кінця XVI ст. Річ Посполита потерпала від численних внутрішніх конфліктів, передовсім національно-релігійного характеру, закладених Берестейською унією 1596 р. Вони дедалі підсилювалися ігноруванням королівським двором появи в Речі Посполитій «третьої сили», що спиралася на політичні здобутки в Сеймі та місцевих урядах української шляхти та все зростаючу вагу козацтва. Загострення проблем надання українській політичній еліті належного статусу, національно-релігійних суперечностей ускладнювалося ще й небажанням помічати українську окремішність, питома вага українського населення та економіки в державі, проводити вкрай необхідні суспільству реформи, що в результаті призвело до вибуху Хмельниччини. Внаслідок руйнівних воєн середини та другої половини XVII ст. Річ Посполиту охопила затяжна політична й економічна криза, що тривала до її трьох розподілів наприкінці XVIII ст.

У четвертому розділі «Козацька старшина як унікальний історичний тип військово-політичної, адміністративної та економічної еліти», розглянувши генезу козацтва як окремої соціальної верстви, виявлено, що рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча не вельми повноводний процес протягом всієї княжої доби нашої історії, а також часів монгольського та литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З появою в числі претендентів на українські території Польщі до причин втечі людної на «Низ» додалися суттєві фактори релігійного і національного тиску та прогресуючого закріпачення селян.

З'ясовано, що рух частини населення на прикордоння мав два періоди активізації: у XII-XIII ст. як наслідок розгортання внутрішніх усобиць та економічного тиску з боку великого боярства на руських землях, особливо у Галичині, і починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, зумовленого схожими причинами, виокремлення його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення соціально-політичного центру активності українства у Подніпров'я і формування в подальшому тут умов для творення козацької держави.

Зроблено висновок, що соціальне явище «бродництва», «берладництва» і «вигнанства» мають спільні корені та генетичний зв'язок з пізнішими явищами «уходництва» та «козакування», це суть ланки одного політичного процесу

утворення на кордонах зі Степом активної страти людей, що займалися військовим та господарським промислом з чіткими тенденціями до самоорганізації та автономії щодо центральної влади.

Показано, що в кінці XV – першій половині XVI ст. у степовому прикордонному поясі між володіннями Литви та Криму склалася постійна та організована козацька спільнота, основними заняттями якої були ухоронництво та оборонні зусилля.

Виявлено, що першими організаторами козацтва, що перевели вектор його активності від спонтанних виступів до спланованих операцій, були прикордонні старости та князі. Вони ввели у практику наймання козацьких загонів з метою виконання функцій розвідки, кур'єрської служби, охорони переправ і замків, організації засідок, здійснення військових походів у глиб Степу та у Крим.

Показані причини того, що правлячі кола Литви, з огляду на непрості стосунки з Кримським ханством, на офіційному рівні засуджувало козацькі виступи, але на практиці як мінімум не перешкоджали ініціативі старост, негласно підтримуючи перетворення козацтва на ефективну оборонну силу.

Виявлено, що паралельно відбувався процес виокремлення з козацького середовища власних лідерів, які на середину першої половини XVI ст. здатні були об'єднувати свої загони для проведення узгоджених операцій.

З'ясовано, що на середину XVI ст. визріло питання про створення в пониззі Дніпра постійно діючого центру козацтва, що давало б додаткові переваги по його мобілізації, координації дій, реалізації системної оборонної та наступальної стратегії.

Доведено, що українське козацтво до середини XVI ст. готово було прийняти на себе більш широкі функції по охороні та захисту степових кордонів, а звитяги його перших лідерів з числа руської князівсько-шляхетської еліти рознесли по Європі. На цьому тлі зусилля польських істориків минулого та сучасності віддати пріоритет у організації структури і перших здобутків козацтва представникам виключно польської еліти виглядають непереконливо.

З'ясовано, що організаційне оформлення козацтва у окремий стан було спричинене рядом факторів:

У зв'язку зі зростанням чисельності «вільних людей» («прихожих»), литовська влада для контролю за діями і переміщеннями козаків з початку 40-х рр. XVI ст. зобов'язала старост здійснювати наглядові та поліцейські функції. Такі їх зусилля потягнули за собою випадки стихійного опору козацтва або вихід невдоволених далі у «нічийні землі» Степу;

До аналогічних наслідків призводила ініціатива прикордонної шляхти та адміністраторів залучати козаків, що проживали у містах та «слободах», до виконання робіт та обкладання вільних людей місцевими податками та зборами;

Люстрації привілейованих станів, проведені в середині XVI ст. литовською і польською владою, призвели до витіснення значної маси колишнього дрібного боярства, що не змогли довести свої «дідівські» права на власність, до козацької спільноти; пізніше цю масу притягували також особливе становище та станові привілеї, надані козацтву польською владою;

Колишні бояри та охочі до козацької «лицарської справи» князі та шляхтичі послужили готовим, фаховим з правового та військово-адміністративного боку, матеріалом для формування верхнього, елітного шару козацтва;

Могутнім організаційним стимулом виступила Січ як центр складання козацького військового, правового та соціального устрою.

В цей період козацтво, не припиняючи власної лицарської боротьби на кримсько-турецькому напрямі, бере активну участь у всіх військових діях Польщі, які були зумовлені трьома причинами: спільністю ворогів; намаганням довести обґрунтованість отримання рівних зі шляхтою прав; позиціонуванням козацтва у цей короткий період розвитку саме як військового лицарського ордену, аполітичного за своєю суттю, що має основною програмою боротьбу з будь-якими зовнішніми ворогами, в першу чергу – з турецько-татарською загрозою.

За цих умов вихідці з шляхетської верстви склали інтелектуальне та організаційне ядро козацької старшини, котра очолила серію козацько-селянських повстань. Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького остаточно розхитала устої Польсько-Литовської держави, а входження у цей конфлікт Москви призвело до зруйнування Польщі як впливової європейської сили.

У XVI – першій половині XVII ст. в Україні спостерігалась поява нової української інтелектуальної та релігійної еліти, яка стає творцем української національної ідеї. Кращі її представники сформулювали принципи безперервності процесу елітотворення та державотворення в українських землях, зв'язавши воєдино пам'ять про визначні державницькі заслуги політичної еліти Княжої доби, справи у захисті рідної землі і віри українських лицарів-шляхти за часів Литви з національно-визвольними устремліннями старшинської еліти доби Козаччини. З часів гетьманування П. Сагайдачного й до перемоги козацької Гетьманської держави патріотично налаштовані інтелектуали і церковні діячі (як з православного, так і з католицького та унійного боків) виробили основи державної ідеології і кілька варіантів майбутньої окремішності України. Православна їх частина тісно співпрацювала з військово-політичною елітою козацтва, провідні сили якої мали за плечима як єзуїтську колегіальну освіту (типовий з огляду на доступність вибір частини української шляхти), так і пройшовши національно орієнтований освітній і світоглядний вишкіл у Острозі, Київській академії, церковних братствах. Ідеологічні засади концепції безперервності розвитку еліти та її ролі у обороні національних надбань, як і безперервності розвитку самої України, широко використовувалися козацькими гетьманами у зазивних універсалах, дипломатії, у плануванні стратегії майбутнього України напередодні та у ході Визвольної війни.

Упродовж першої половини XVII ст. еволюція козацької гетьмансько-старшинської еліти пройшла наступні етапи: від свідомої активної участі у військових діях Польщі – через етап висування козацтвом своїх вузькостанових вимог – до етапу усвідомлення старшинською елітою необхідності автономізації України у складі Речі Посполитої;

Відтак українська козацька еліта, зростаючи якісно та розширюючи об'єм функцій і завдань, змогла провести в дію низку владних, військово-адміністративних та економічних реформ, виробила ідеологічну та політико-адміністративну концепцію майбутнього України, завдяки чому перетворилися на

еліту національну. У вирішальний момент історії – під час Визвольної війни середини XVII ст. козацькій військово-політичній еліті вдалося реалізувати як свій, так і народний державницький потенціал, створивши унікальну за своїм змістом та історичною роллю українську гетьманську державу.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист наступні **висновки:**

- Аналіз джерельної бази дослідження дозволив з'ясувати, що у розумінні давньоруських літописців та літературних авторів поняття «владна еліта» інтерпретується як «влада князя і княжого роду», тобто правлячої династії. Вона є богообраною та недоторканою за своїм змістом, узурпатори і порушники цього принципу підлягають «карам небесним і земним», осуду і покаранню з боку легітимної влади і суспільства. Роль і функції середньовічної політичної еліти розглядаються за посередництвом формування традиційного для середньовічної соціально-філософської думки образу «ідеального володаря» у поєднанні з трьома центральними ідеями руського літописання та літератури: заклик до єдності руських земель; їх захисту від зовнішньої загрози; княжіння «по правді» (по закону). Історія держави описується як безперервна лінія правління «від князя до князя», кризи влади подаються не як прояв завершення певних історичних циклів розвитку політичної системи, а як наслідок тиску зовнішніх або внутрішніх загроз, негативних якостей окремих князів.

Проведений огляд історіографії з використанням напрацювань сучасної елітології дозволяє відзначити наявність різноманітних точок зору, напрямів та орієнтацій при дослідженні проблеми становлення і розвитку української політичної еліти. Наочно виокремлюються два основних підходи до даної проблеми: ціннісний (аксіологічний) та структурно-функціональний. Обидва підходи, з нашої точки зору, демонструють лише дві сторони закономірного процесу стратифікації соціуму внаслідок його історичного розвитку та утворення на певному етапі керівної ланки управління; мало уваги приділяється військовому, економічному, зовнішньополітичному та іншим важливим чинникам. Дослідники відзначають негативні фактори розвитку середньовічної політичної еліти: труднощі процесу зміни поколінь; регіональність, несаможиттєвість, консерватизм, гостру нестачу резервів внаслідок практично повної відсутності можливості рекрутування членів правлячої політичної еліти ззовні.

- У дисертації подані визначення еліти як провідної верстви суспільства, яка здійснює керівництво у певних галузях суспільного життя, а також політичної еліти як меншості суспільства, що становить собою достатньою мірою саможиттєвну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї. Політична еліта неоднорідна, внутрішньо диференційована за низкою ознак та має свої особливості на різних історичних етапах і в різних країнах. На кожному історичному етапі розрізняють правлячу, тобто ту частину політичної еліти, котра володіє державною владою і приймає найважливіші політичні рішення, та не

правлячу, що позбавлена можливості безпосередньо здійснювати владні функції (контреліту).

Виявлено лінії протистояння між правлячою та не правлячою українською політичною елітою та історичне значення цього процесу; вони не настільки чіткі, як у сучасному суспільстві, але спостерігаються на кожному досліджуваному етапі: племінна знать – нова військово-князівсько-дружинна еліта VI-VIII ст.; світлий Київський князь та його оточення – удільні князівсько-боярські політичні еліти IX-XII ст.; князі-можновладці – князі-ізгої середини XI – першої чверті XII ст.; князь – вище боярство X – XIII ст.; князівсько-магнатська верхівка – шляхта XIV-XVI ст.; шляхта литовсько-польська – українська князівсько-боярська еліта, а згодом українська шляхта; спольщена українська шляхта – козацька старшинська еліта XVI-XVII ст. Ці протистояння визначають логіку та напрям еволюції елітного середовища, і, проходячи через низку взаємних поступок і конфліктів, як правило, у більшій чи меншій за тривалістю перспективі вирішуються на користь контреліти. Дана схема підтверджується теорією циркуляції еліт та історичним досвідом.

- Виявлено основні функції політичної еліти княжої доби, які підтверджено літописом, свідченнями закордонних авторів, збереженою договірною базою та законодавчими актами: воєнно-стратегічна і оперативно-командна функція; законодавча функція; дипломатична функція; державне управління; фіскальна функція; фінансово-економічна функція; судова і слідча функція; поліцейська функція і митний контроль. Військово-адміністративний у своїй основі характер функцій вітчизняної еліти зберігся і протягом Литовсько-Польської доби нашої історії, однак межі її влади звузилися до територіальних, були суттєво обмежені законодавством і політикою центральної влади. У цей період українська політична еліта була позбавлена правлячих функцій: зовнішньополітичної і пов'язаного з цим право укладання війни і миру, законодавчої, функції державного управління. З'явилася не характерна для більш раннього періоду політична функція, яка проявлялася у відстоюванні своїх станових та національних інтересів в урядуючи інституціях – Сеймі та Раді панів. У козацький період історії старшинська політична еліта поступово стає проводом всього народу і у збройній боротьбі відновлює державність і весь перелік притаманних правлячій еліті функцій.

- Провівши аналіз витоків політичної еліти, виявлено, що на етапі формування військово-територіальних протодержав відбувається переродження еліт: відхід у тінь родоплемінної знаті і перехід керівних важелів управління до нової військово-політичної та адміністративної еліти у особах князя та його оточення – «кращих мужів», які згодом перетворилися на дружину та бояр. Розгортання процесу феодалізації суспільних відносин у східних слов'ян, що почався з другої половини VI – початку VII ст.ст. значно прискорився з утворенням «словіній», що зробило цікавою ідею спадкової влади для найбагатших і найвпливовіших (княжих) сімей, тим більше, що модель такого типу управління була запропонована пізнім родоплемінним устроєм, коли влада зосереджувалася в руках представників найбільш шанованих та древніх родів, глави яких, власне, і складали раду старійшин.

Цей процес, як ми вважаємо, розтягнувся до VIII-IX ст. Тривалий шлях утворення життєздатних князівських династій обумовлений особистісним

характером влади раннього середньовіччя, коли багатство і слава князівського роду складалася з військових трофеїв, прибутків з торгівлі полоненими і контрибуцій з захоплених земель у значно більшій мірі, ніж доходів з полюддя. Князь залишається виборною фігурою, залежною від рішень віче періоду «військової демократії». Його влада тримається на особистих успіхах і авторитеті і закінчується разом зі смертю або зміщенням.

Поява у IX ст. сталої династії зафіксувала момент остаточної перемоги аристократичного типу правління над демократією віче після досягнення князівською владою як інститутом тривалого у часі авторитету в суспільстві, приголомшливої переваги у можливостях, економічних і силових ресурсах, тим більше, що запропонований нею родовий принцип наслідування (сеньйорат) був освячений традицією і ментально прийнятним для мас.

Виявлено схему формування навколо князя «служилої знаті» – боярства, тобто вищого військового елітного прошарку. Попервах в це «ближнє коло» потрапляли здібні військові ватажки окремих підрозділів, видатні воїни і обдаровані адміністратори з громади (включно з представниками родової знаті). Такі люди підбиралися за ознакою особистої відданості князю та його безумовної підтримки. Тому фактор належності до впливового, численного або древнього роду за таких умов втрачав зміст. Ця нова військово-адміністративна еліта, поступово збагачуючись за рахунок війни, торгівлі, надбання земель, підпорядкування собі селянської маси та близькості до князя, також з часом перетворилася на спадкову, адже економічна потужність нових правлячих родів з покоління в покоління залишалася в їх межах, зростаючи чи зменшуючись в залежності від успішності нащадків.

- У дисертації підкреслено, що від самих витоків князівської політичної еліти вона, на відміну від родоплемінної, була міською за характером. Князі разом з оточенням, дружиною та челяддю обирали для своїх «дитинців» городища, центри військово-територіальних союзів, з огляду на їх оборонне, адміністративне і культове значення, які водночас були місцями тяжіння для мас, де проводилися обряди й традиційно вершився суд, збиралося віче. Перебравши на себе функції оголошення війни і миру, зовнішньої політики та суду, поступово підпорядкувавши собі віче, князь не ламав традицій і легітимував свою владу і рішення через загальні збори. Розвиток міста проходив паралельно з розвитком держави і стимулював його. Таким чином, населення міста формувалося з людей, що обслуговували політичну еліту або входили до неї.

Протягом всієї княжої доби місто залишалося політичною опорою князя, на містичів у значній мірі вони розраховували у своїй боротьбі з великим боярством та узурпаторами після політичного дроблення у XII ст.

Князі будували нові міста, розвивали і залюднювали їх, посилюючи оборонну, економічну та торгівельну складову підвладної землі, водночас розширюючи базу своїх прихильників на місцях. Особливу увагу правляча еліта приділяла столицям, зокрема Києву на етапі побудови централізованої держави. Прекрасно розуміючи переваги обраного Руссю «м'якого» східного варіанту віри у порівнянні з більш жорстким і догматичним католицизмом, влада разом з новонародженою церковною елітою розвернула їх у найбільш виграшний бік, реалізувавши розбудову столиці як

«Нового Єрусалиму», Святого міста для слов'янських народів, тим самим ідеологічно оформивши державу у якості нового європейського центру впливу з Києвом на чолі. Москва, наприклад, пішла іншим шляхом: з цього міста століттями старанно ліпили «Третій Рим», а це зовсім інша світоглядна парадигма. Рим бачиться, передусім, як символ могутньої імперської влади, а вже потім як духовна столиця. Причому світська влада має беззаперечний пріоритет, при ній влада церковна служить важливим, впливовим, але все ж сателітом влади світської – посилює її міць через проповідь страху і покори. Київська ідея інша – тут з самого початку держава і церква йшли пліч-о-пліч, підтримуючи і допомагаючи одна одній. Якщо філософія Риму, Москви, Лондона чи Берліна – це філософія розуму, то світобачення Єрусалиму і Києва йде від серця. І лише Константинополю завдяки діархії як способу управління вдалося на деякий час вдало поєднати обидві парадигми.

- Урядуючі інституції Великого Князівства Литовського ввібрали в себе державну спадщину Давньої Русі-України, зокрема, виникнення і роль Панів-Ради, функції великого князя та удільних князів були певною мірою продовженням традиції давньоруської еліти. Таким чином у Великому Князівстві представники української політичної (князівської) та воєнно-економічної (боярської) еліти були збережені литовською владою. Упродовж XIV-XVIII ст. на українських землях діяли адміністративні установи й інституції Великого князівства Литовського, Польського королівства, з 1569 р. – об'єднаної Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої). Закріплення польського панування наприкінці XIV ст. призвело до поширення польських інституцій, норм та уявлень про шляхетство, становленні шляхти як окремої соціально-станової категорії середньовічного суспільства. Тривала польська окупація зумовила асиміляцію переважної частини української еліти та її поступову дифузію з елітами польськими. Процес засвоєння польської моделі формування еліти мав на українських землях свою локальну специфіку (Волинь, Галичина), що спостерігається у правовідносинах влади та власності, а також соціальному структуруванні місцевої шляхетської верстви. Характерною ознакою для місцевої еліти стало збереження давньоруських княжих та боярських родів.

У період литовської експансії на українські землі було прийнято три Литовські Статути: Старий (1529), Волинський (1566) і Новий (1588). Ці своєрідні комплекси законів охоплювали усі сфери права та утверджували майнове право бояр-шляхти. Вони продовжували діяти і після приєднання українських земель до Польської корони, а після Люблінської унії їх дія була поширена і на Київщину, Брацлавщину, Волинь. Діяли вони й пізніше, в умовах козацько-гетьманської держави, хоча в Україні паралельно використовувалося і звичаєве козацьке право. Таким чином, реформи 60-х рр. XVI ст. зумовили зростання політичної ролі шляхти, сприяли встановленню режиму «шляхетської демократії». Але з українських феодалів шляхетські права і привілеї отримала лише їх верхівка.

Привілеї, надання закріплювали особливі умови шляхетського землеволодіння на території Великого Князівства Литовського, обмежуючи права української шляхти володіти отриманими маєтками, зобов'язуючи до несення постійної військової служби та накладаючи на них різноманітні господарські і

фінансові повинності на користь великокняжої влади. Частина з цих обов'язків руської шляхти відповідала нормам рицарського права, відомого в країнах Центральної Європи з XIII ст., і набула широкого поширення в умовах постійних війн.

Подальший розвиток обох східноєвропейських держав, що поділили між собою українські землі і згодом об'єдналися у федерацію, пішов у напрямку формування станово-представницьких органів влади та управління, які й набули основного значення на останньому етапі існування Речі Посполитої. В ній сформувалася політична система, яка поєднувала республіканські інститути представницького правління з монархічним керівництвом держави. Однак королю належала лише виконавча влада, а законодавча перебувала у Ради–Панів та Сеймі, який формально представляв увесь народ – шляхту Речі Посполитої. Інші стани суспільства були обмежені в правах, не мали представництва на загальнодержавному рівні, хоча отримали певні права місцевого (міського) самоуправління.

Результатом правових змін, а також взаємодії та взаємопроникнення родів князів та великих бояр – магнатів і польської за своєю генезою шляхти до політичного керівництва ВКЛ та Речі Посполитої створена нова правляча еліта – місцеві впливові шляхетські роди, що базуються на шляхетському землеволодінні. Більшість шляхетських маєтків та родин, які ними володіли, утворилася внаслідок земельних надань, менша – на правах «дідівщини» (споконвічного володіння). Родини руського (українського) походження належали до найбільших груп реципієнтів земельних надань.

Наймогутніші княжі роди згадуються у документах «княжатами головними», тобто доволі тонким вищим шаром політичної еліти. «Головних княжат» поряд з великою земельною власністю характеризує безперервність спадкового землеволодіння. Верхній прошарок панів склали великі бояри, чимало представників яких входили до складу Панів-Ради і за своїм політичним та економічним впливом поступово зрівнялися з князями. Середню ланку шляхетської еліти склав прошарок бояр-шляхти, або зем'ян, до якого відносилися представники військово-служилого стану, які прагнули розширення своїх прав на землю і виходу з-під юрисдикції великих феодалів. Упродовж всього XV ст. відбувалося поступове зближення давньої родової знаті, сформованої за княжо-дружинної доби, з новим військовим станом рицарства, яке поволі закріплює за собою цілу низку майнових прав. Як результат формується єдиний привілейований стан – шляхта, аналогічний західноєвропейському дворянству.

Українська національна еліта стала частиною народу-шляхти Речі Посполитої, хоча й не мала, на відміну від етнічних поляків та литовців, свого утвердженого законом окремого представництва у ньому. Система земських урядів сприяла широкому залученню всієї шляхти до участі в державному управлінні. Форми та повноваження польсько-литовських державних інституцій, що склались у цей час, були використані для розбудови владних органів Української козацько-гетьманської держави наступної доби.

Тривале домінування політичних центрів інших держав позбавило українську політичну еліту головної функції, що забезпечує державотворення, а саме

повновладдя. Жорсткий політичний, ідеологічний і релігійний тиск, притаманний польському способу інкорпорації, змусив більшу частину української політичної еліти мімікрувати під обставини і поступово асимілюватися, знайшовши шляхом легальної політичної боротьби своє місце у чужих політичних системах. Польська модель держави, з часом нав'язана і Литві, передбачала поступове нівелювання відмінностей між окремими елітними групами і формування єдиного «народу – шляхти». Слід, однак, зазначити, що українська національна ідея збереглася не тільки в масах, але й у середовищі дрібної шляхти, яка внаслідок законодавчих обмежень і люстрацій фактично була зрівняна у правах із селянством, а також на великих територіях під владою частини українських «княжат головних», таких, як Острозькі і Вишневецькі – походження, політичний вплив, багатство й сам політичний устрій «шляхетської республіки» дозволяв їм поводити себе незалежно. Послідовне небажання центральної влади враховувати окремішність українців змусило їх розбудовувати у своїх колосальних маєтностях фактично православні автономії. Цілоком закономірно козацький рух, у масі своїй селянсько-міщанський, увібрав у себе найбільш патріотично налаштованих представників княжих і шляхетських родів.

- На наш погляд, рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча не вельми повноводний процес протягом всієї княжої доби нашої історії, а також часів монгольського та литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З появою в числі претендентів на українські території Польщі до причин втечі людної на «Низ» додалися могутні фактори релігійного і національного тиску та прогресуючого закріпачення селян.

Такий рух мав два періоди активізації: у XII-XIII ст. як наслідок розгортання внутрішніх усобиць та економічного тиску з боку великого боярства на руських землях, особливо у Галичині, і починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, зумовленого схожими причинами, виокремлення його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення соціально-політичного центру активності українства у Подніпров'я і формування в подальшому козацької держави.

Отже, соціальні явища «бродництва», «берладництва» і «вигнанства» мають спільні корені та генетичний зв'язок з пізнішими явищами «уходництва» та «козакування», це суть ланки одного політичного процесу утворення на кордонах зі Степом активної спільноти людей, що займалися військовим та господарським промислом з чіткими тенденціями до самоорганізації та автономії щодо центральної влади.

- Дослідивши світоглядну та організаційну еволюцію козацької старшинської еліти, виявлено, що впродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. вона пройшла наступні етапи: від свідомої активної участі у військових діях Польщі – через етап висування козацтвом своїх вузькостанових вимог – до етапу усвідомлення старшинською елітою себе як провідника всього українського народу і необхідності автономізації України у складі Речі Посполитої.

Перший етап (70-ті рр. XVI ст. – поч. XVII ст.) був зумовлений спільністю ворогів і позиціонуванням козацтва у цей короткий період розвитку саме як військового лицарського ордену, аполітичного за своєю суттю, що має основною програмою боротьбу з будь-якими зовнішніми ворогами, в першу чергу – з турецько-татарською загрозою. Після здобуття козацтвом заслуженої слави на полях Європи, посиленням його впливу і організації, закономірно розпочався другий етап, який характеризувався намаганням довести обґрунтованість отримання рівних зі шляхтою прав. На третьому етапі (20-40 рр. XVII ст.) козацтво, переживши низку принизливих сеймових рішень, які обмежували його політичну ініціативу і виключали всю спільноту з політико-правового поля, долучається до стихійних селянських заворушень. Разом з народом переживши десятиліття репресій, баніції і силові акції з боку влади, козацтво поступово утверджується у якості еліти всього народу. Старшинська верхівка у тісній співпраці з українською інтелектуальною елітою формує ідеологічне обґрунтування визвольної боротьби, що апелює до звитяг предків з часів Київської Русі, і очолює її. Під час Хмельниччини, звільнивши велику частину українських етнічних територій, старшинська еліта світоглядно зростає до розуміння необхідності відродження України як держави, і після першої фази війни добивається широкої автономії у складі Речі Посполитої і утворення Гетьманщини.

- Проаналізувавши моделі зміни політичної еліти в різні періоди, з'ясовано, що консервативний ієрархічний устрій політичної еліти та самого суспільства Середньовіччя та раннього Нового Часу, побудованого на догматичних християнських засадах у політиці та повсякденному житті, а також спільній економічній моделі, значно утруднював процеси конвергенції суспільних верств, уповільнював закономірні процеси зміни еліт.

За Київської доби ротація еліти була утруднена самим характером родового принципу наслідування, що не враховував інтереси бічних гілок династії, концентрацією влади в межах одного розгалуженого княжого роду, труднощами зміни поколінь, сепаратизмом регіональних центрів та ін., що призвело до політичної кризи середини XI – початку XII ст.

Криза була тимчасово подолана рішеннями князівського «снему» 1097 р. у Любечі, який, знявши у перспективі проблему князів-ізгоїв, водночас, по суті, зламав усталену централізовану схему влади Києва, ввівши поліцентричну політичну систему держави. Це не зупинило усобиць і подальшого політичного дроблення Русі, але залишило князівсько-боярську еліту на вершині влади. Хоча були і інші рішення, які, можливо, припинили б подальші негативні процеси – їх зуміла знайти правляча еліта деяких країн Європи: рятуючись від дроблення уділів, низка країн застосовували принцип майорату, коли землю наслідував лише старший син, у Польщі та Литві майорат прийняв форму ординації (невідчужуваних та неподільних маєтностей), а в Англії, яка на початку XII ст. пройшла через тиранію Іоанна Безземельного (спробу авторитарними методами зберегти централізовану монархію) та повстання баронів, було знайдене найелегантніше рішення, коли всі феодали були об'явлені прямими васалами сюзерена-короля, що зафіксувала Велика Хартія Вольностей 1215 р.

Литовсько-Польський період характеризувався поступовим формуванням нової еліти – шляхти, процес складання якої був стимульований широкою надавчою політикою влади і законодавчими змінами. Неухильно стиралися відмінності між князями, боярами і лицарями. Формування еліти (шляхетського стану) XIV-XVII ст. відбувалося шляхом уніфікації цих відмінних групових та індивідуальних прав та вироблення спільних привілеїв, їх носії були змушені або довести своє шляхетство, або вийти з цього стану. Ротація еліти проходила також тоді, коли з'являлися нові забезпечені земельним капіталом землевласники, а інші, натомість, втрачали наділи і політичний вплив внаслідок люстрацій привілейованих станів, війн, політичної боротьби.

Найбільш повне наближення до класичного типу зміни еліти спостерігалось у першій половині XVII ст. – зі згасанням політичної потуги і поступовим відходом у тінь українських князів, майже цілковитою асиміляцією шляхетства і у той же час активним виходом на політичну сцену козацької старшинської еліти, яка сформулювала набагато більш радикальній сценарій боротьби за Україну, ніж попередники. Він включав ідеологічний і військовий компоненти, використання яких було нонсенсом для князів і шляхти, що діяли виключно в легальному полі. Ідеї і дії старшинської еліти знаходилися у резонансі зі сподіваннями народу і у кінцевому підсумку принесли успіх.

- Доведено, що українська політична еліта, розвиваючись, зберігала мультифункціональні риси, залишаючись не тільки передусім військово-політичною, але й економічною, адміністративною, судовою та господарською керівною ланкою суспільства, відчутно впливаючи на управління його релігійною системою.

З'ясовано, що національна політична еліта на досліджуваних етапах була владною, в залежності від конкретно-історичних і політичних умов змінювався лише обсяг її владних повноважень: якщо на етапі державотворення та Княжої доби політична еліта були в повному сенсі правлячою, то в Литовсько-Польський період історії функції управління для князівсько-шляхетської еліти були суттєво обмежені центральною адміністрацією інших держав, а обсяг влади законодавчо окреслювався контрольованими територіями. Хоча українська політична еліта брала участь у державному управлінні через своїх делегатів у станово-представницьких органах влади – польському Сеймі та литовській Раді Панів, вплив її був нівельовано відповідно польською та литовською більшістю, а стратегічні політичні рішення приймалися королівсько-князівською елітою цих держав у своїх національних інтересах. В цей період українську політичну еліту можна охарактеризувати як владну (на своїх землях) не правлячу.

Доведено, що після формування у козацькому середовищі старшинської елітної верхівки і утворення козацької республіки українська політична еліта повернула собі правлячі політичні, адміністративні та економічні функції на контрольованій території України. На кожному з етапів політична еліта України витворювала чітку організацію; як будь-яка організована спільнота еліта висувала на передній план у напружені історичні моменти видатних вождів; пліч-о-пліч з релігійними мислителями-патріотами, спиралася передусім на національні культурно-духовні надбання, сама витворюючи їх шляхом активної творчої

роботи, опіки над освітніми та релігійними осередками, літописанням, розбудовуючи на підвладних їм територіях унікальний простір для творення нації.

Окремо у кожному з розділів проводиться думка про нерозривний зв'язок політичної еліти Княжої, Литовсько-Польської і Козацької доби за параметрами легітимності, їх провідної ролі в очах народу з огляду на зусилля елітної верстви по збереженню національної самоідентифікації, сталих традицій минулого.

Поєднує різні покоління української політичної еліти спільність політичних завдань: утвердження в Європі та на Сході, боротьба з тими самими ворогами – Степом та Польщею, загальний наголос на національній ідеї єднання. Зближували нашу еліту різних часів військово-політична система управління, яка впливала з військового, передусім, характеру самої еліти, глибока її співпраця з Церквою, інтегрованість у загальноєвропейські події, єдина військово-господарська аграрна модель економіки.

Показано, що протягом усього досліджуваного періоду українська політична еліта зберігала легітимність і в очах країн-сусідів. Навіть у період бездержав'я у кінці XVI – першій половині XVII ст. Європа, Крим, Туреччина, Москва визнавали її владу і вплив на українських територіях, відтак воліли мати справу з козацькою Україною напряду, оминаючи офіційну Варшаву. Та й польські королі, відчуваючи непевність своєї влади на наших землях, у скрутні моменти розмовляли з козацькою республікою мовою офіційних дипломатичних протоколів та переговорів, тим самим, де-факто, формалізуючи її державний статус.

Таким чином доведена історична безперервність процесів елітогенезу та подальшої еволюції політичної еліти протягом досліджуваного періоду. Відтак українська політична еліта, переживши тривалі злети й падіння, продемонструвала виняткову пластичність і витривалість під тиском все нових зовнішніх та внутрішніх викликів, вміння пристосовуватись до зміни конкретно-історичних умов, на кожному з досліджуваних історичних етапів відроджуючись у новій формі, з дещо іншим політико-правовим змістом, який відповідав вимогам часу.

Дисертаційне дослідження окреслює важливу проблему еволюції політичної еліти у перманентно кризових умовах, масштаб і суспільне значення якої особливо актуалізувалося в наш час. Згадана проблема, безумовно, потребує подальшого вивчення й аналізу з боку наукової спільноти. Зокрема, окремої уваги істориків заслуговує з'ясування питань про витоки політичної еліти у додержавний період, долі родових старійшин під час формування нової виборної військової еліти, ролі освіти і виховання елітних груп різних періодів, причин прийняття політичною елітою тих чи інших рішень по трансформації політичної системи і влади, впливу таких рішень на подальшу долю України, причин згасання князівської потуги і самих княжих родів у першій половині XVII ст., політичних розбіжностей між окремими елітними групами козацької старшини і причини формування таких груп та ін. Пропонуючи своє бачення витоків і становлення української політичної еліти, ми намагалися утримуватися від безапеляційно-категоричного стилю, розглядаючи запропоновані оцінки, судження та висновки в рамках історичного дискурсу, що розгорнувся після зникнення на пострадянському просторі комплексу нав'язуваних догм і пріоритетів.

Важливо зазначити, що підвалини й принципи формування, оновлення та функціонування української політичної еліти, сформовані на різних етапах нашої історії, не втратили своєї актуальності й донині. Досвід попередніх поколінь політичної еліти має стати у нагоді нинішній генерації українських політиків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальні монографії:

1. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.

Рецензії:

Брехуненко В. А. Рецензія на монографію: Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Видавництво «Рута», 2014. – 388 с / В. А. Брехуненко // Гілея. Науковий вісник. – К., 2015. – Вип. 95. – С. 445-447.

Калакура Я. С. Еліти якого народу формували княжа і козацька доби? / Я.С. Калакура // Голос України. Газета Верховної Ради України. – №108 (6112). – червень, 2015. – С. 10.

Терещенко Ю. І. Рецензія на монографію: Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Видавництво «Рута», 2014. – 388 с. / Ю. І. Терещенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 219-221.

Колективні монографії:

2. Мельничук І. А. Взаємини військово-політичних еліт Русі та Болгарії з Візантією на етапі творення державності та прийняття віри Христової Аскольдом і Борисом I Болгарським (860-ті рр.) / І. А. Мельничук // 1150-річчя заснування Української Православної Церкви (з центром Митрополії в Києві): духовно-історичні передумови та цивілізаційна спадщина // Наук. моногр. за ред. М. І. Обушного – Ужгород, 2013. – 344 с. (С. 67-82.).

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Мельничук І. А. Внесок киеворуської релігійної та політичної еліти у формування образу Святого Києва / І. А. Мельничук // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, «Логос», 2010. – С. 596-603.

2. Мельничук І. А. Історичні паралелі у прийнятті християнства Болгарським царством та Київською Руссю / І. А. Мельничук // Волинські історичні записки. – Житомир, 2011. – Том 6. – С. 19 - 27.

3. Мельничук І. А. Вирішальні кроки киеворуських еліт на шляху до поетапного перетворення Київської Русі на новий європейський центр впливу та

формування державної ідеології / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 48. – С. 29-40.

4. Мельничук І. А. Політичні та військові еліти Галицько-Волинської держави: велике боярство як унікальний феномен вітчизняної історії / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 50. – С. 5-11.

5. Мельничук І. А. Трансформація еліт періоду раннього феодалізму у східних слов'ян / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 55. – С. 10-16.

6. Мельничук І. А. Боротьба українських феодальних еліт за свої політичні та економічні права та привілеї під час литовсько-польської експансії (30-ті рр. XIV – перша половина XVII ст.) / І. А. Мельничук // Волинські історичні записки. – Житомир, 2011. – Том 7. – С. 35-41.

7. Мельничук І. А. Генеза руських середньовічних міст та міських еліт / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2012. – Вип. 63. – С. 49-55.

8. Мельничук І. А. Погляди російських та українських істориків на формування киево-руської еліти та системи влади: огляд історіографії / І. А. Мельничук // Волинські історичні записки. Зб. Наукових праць. – Т.8. – Житомир, 2012 – С. 153-162.

9. Мельничук І. А. Причини і передумови виникнення князівських династій у східних слов'ян / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2012. – Вип. 64. – С. 5-10.

10. Мельничук І. А. Князь і дружина Давньої Русі на етапі генези руської державності (кінець VI – IX ст.) / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2012. – Вип. 65. – С. 18-24.

11. Мельничук І. А. Генеза формування козацтва як окремої соціальної страти / І. А. Мельничук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – 394 с. – С.17-21.

12. Мельничук І. А. Степ, або Дике Поле як епіцентр економіко-політичних змагань великих держав часів пізнього Середньовіччя (огляд геополітичної ситуації навколо українських земель у XV-XVI ст.) / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип.69. – С. 5 – 10.

13. Мельничук І. А. Внутрішньополітичні чинники феодального дроблення Київської держави. Регіональний та місцевий сепаратизм еліт / І. А. Мельничук // Волинські історичні записки. Зб. Наукових праць. – Т.9. – Житомир, 2013 – С. 52-57.

14. Мельничук І. А. «Статут Казимира» і Литовські статути як фактор легітимізації еліт та правничий стимул еволюції політичної системи і влади / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип.71. – С. 47-52.

15. Мельничук І. А. Огляд польської історіографії у розрізі дослідження українських національних еліт литовсько-польського періоду вітчизняної історії / І. А. Мельничук // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – № 5 (97). Травень 2013 р. – Дніпропетровськ : Грані, 2013. – С. 11-16.

16. Мельничук І. А. Ординський та кримський напрями у зовнішньополітичній стратегії Литви (кінець XIV- кінець XV ст.) / І. А. Мельничук // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 342-345.

17. Мельничук І. А. Княжа влада в політичній системі середньовічного суспільства / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 72. – С. 38-44.

18. Мельничук І. А. Роль прикордонних урядників і старост в організації козацтва та виокремлення з козацького середовища власної військової еліти (кінець XV – перша половина XVI ст.) / І. А. Мельничук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 32-38.

19. Мельничук І. А. Причини заснування Запорозької Січі і реєстрового козацтва та його активної участі у військових діях Польщі (друга половина XVI ст.) / І. А. Мельничук // Гілея. Науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 74. – С. 15-17.

20. Мельничук І. А. Функції та еволюція військово-адміністративних еліт у політичній системі Київської Русі на етапі «збирання земель» та консолідації влади навколо Києва (X ст.) / І. А. Мельничук // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – № 7 (99). – Липень, 2013 р. – Дніпропетровськ : Грані, 2013. – С. 12-18.

21. Мельничук І. А. Шляхи конвергенції українських елітних верств за польсько-литовського панування / І. А. Мельничук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2, Ч. 1, 2013. – Тернопіль, 2013. – С. 3-7.

22. Мельничук І. А. Козацька старшина як нова політична еліта українського народу: причини державотворчого успіху (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І. А. Мельничук // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7.

23. Мельничук І. А. Елітотворчий поступ гетьмана П. Сагайдачного на шляху до української автономії (20-ті рр. XVII ст.) / І. А. Мельничук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. – Ч. 3. – Тернопіль, 2014. – С. 8-12.

II. Статті у зарубіжних періодичних виданнях:

24. Melnichuk, I. A. A general scheme of education the Old Russian prince's elite and formation of the consultative bodies around the prince = Общая схема воспитания древнерусской княжеской элиты и формирование совещательных органов вокруг князя / И. А. Мельничук // Research Journal of International Studies / Международный научно-исследовательский журнал – Вып. 7(14), Часть 1. – Екатеринбург : Изд. Импекс, 2013. – С. 108-111.

25. Melnichuk, I. A. First Foreign-Policy Success of Kievan Commanding Elite in Europe: Byzantine Military Campaign of 860 and Askold's Christianization = Первый внешнеполитический успех киевских властных элит в Европе: византийский поход 860 г. и Аскольдово крещение / И. А. Мельничук // European Researcher, 2013, Vol.(49). – Sochi, Russia: Academic Publishing House Researcher, 2013. – № 5-2. – P. 1314-1320.

26. Melnichuk, I. A. The evolution of world outlook and political positions of the senior elite during Cossack wars with Poland in the twenties-forties of the XVII century =

Эволюция мировоззренческих и политических позиций старшинской элиты во время казацких войн с Польшей 20-х – 40-х гг. XVII в. / И. А. Мельничук // *History and Historians in the Context of the Time*. – October, 2013. – Vol. (11). – Russia: Academic Publishing House Researcher, 2013. – № 2. – P. 68-73.

27. Мельничук И. А. Трансформация элит Запорожского казачества: причины и этапы перехода Сечи и Войска Запорожского в начале XVII в. к автономному выборному управлению / И. А. Мельничук // *European Researcher*, 2013, Vol.(58), № 9-1. – Sochi, Russia: Academic Publishing House Researcher, 2013. – p. 2205-2211.

28. Melnichuk, I. A. The appearance of “The third power”. The change of the Ukrainian political elite in the XVIth century = Поява «третьої сили». Зміна української політичної еліти у XVI ст. // *International Journal of Recent Scientific Research*, 2014. – Vol. 5, Issue, 3, March, 2014. – pp. 618-621.

III. Публікації у журналах, збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій, круглих столів:

29. Мельничук І. А. Волинська шляхта періоду польсько-литовської експансії на землі України / І. А. Мельничук // Матеріали IV Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету ЖДУ ім. І.Франка. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 19-21 листопада 2011 р. – С. 57-59.

30. Мельничук І. А. Історіографія питання формування і розвитку вітчизняної еліти Галицько-Волинського та Литовсько-Руського князівств / І. А. Мельничук // Матеріали V Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (9- 11 листопада 2012р.) – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – С. 340-345.

31. Мельничук І. А. Взаємини військово-політичних еліт Русі та Болгарії з політичною та церковною елітою Візантії на етапі творення державності і прийняття віри Христової Аскольдом і Борисом I Болгарським (860-ті рр.) / І. А. Мельничук // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Заснування Київської митрополії та християнізаційні впливи на Русі-Україні за часів Великого князя Київського Оскольда: 1150 років». – К., Вид-во КНУ ім. Т. Шевченка. 14-15 грудня 2012 р. – С. 271- 282.

32. Мельничук І. А. Особливості розвитку Волині та її еліт у рамках Великого князівства Литовсько-Руського та Корони Польської / І. А. Мельничук // *Zbiór raportów naukowych «Teoretyczne i praktyczne innowacje naukowe»* (29.01.2013 - 31.01.2013) . – Т.2. – Kraków: Wydawca: Sp, zo.o. “Diamond trading tour”, 2013. – S. 10-16.

33. Мельничук И. А. Об одной из причин краха имперской программы польских элит XVI – середины XVII вв. / И. А. Мельничук // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы философии, истории и политологии» (28 января 2013 г.) – Россия, Новосиб.: Изд-во «СибАК» – 2013. – С.137-141.

34. Мельничук И. А. Об этнической политике древнерусских правящих элит / И. А. Мельничук // Сб. статей VI Международной научно-практической

конференції. «Современные аспекты общественно-политического развития России и стран мира» (28 января 2013 г.). – Краснодар: Пресс-Имидж, 2013 – С. 11-14.

35. Мельничук І. А. Кримська стратегія у зовнішній політиці Литви на південно-східному напрямі (XIV – XV ст.) / І. А. Мельничук // Зб. статей XXII Міжнародної науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (21 – 22 березня 2013 р.) – К., 2013. С. 282-286.

36. Мельничук І. А. Еволюція політичної системи Литви у напрямі до парламентаризму та структурування її еліт (XIV – XVI ст.) / І. А. Мельничук // Zbiór raportów naukowych. «Science od teorii do praktyki». (29.03.2013 – 31.03.2013). – Sopot: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 16-19.

37. Мельничук І. А. Нешавський привілей 1454 р. як фактор започаткування «польської шляхетської демократії» та ухвала Радомського Сейму 1505 р., що заклала основи консолідації шляхетської елітної верстви / І. А. Мельничук // Зб. статей Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та сучасність». – К.: НАИРИ, 2013. – С. 82-84.

38. Мельничук І. А. Еволюція старшинської еліти під час козацьких війн з Польщею 20-40 рр. XVII ст. / І. А. Мельничук // Минуле та сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький / Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій. Науковий збірник. – Вип. 48. – Луцьк, 2013. – С.44-48.

39. Мельничук І. А. Закордонні та вітчизняні дослідження XVI – поч. XX ст. про українське козацтво та козацьку старшину Речі Посполитої та Війська Запорозького / І. А. Мельничук // Zbiór raportów naukowych «Актуальные вопросы в современной науке/ Aktualne problemy w współczesnej nauk» (28.06.2013 – 30.06.2013). – Варшава\Warszawa .– Warszawa: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2013. – S. 68-77.

40. Мельничук І. А. Структурирование к концу XVI в. старшинской элиты Войска Запорожского и политическое значение этого фактора / И. А. Мельничук // X Международная научно-практическая конференция, посвященная проблемам общественных наук. – г. Москва, 27 июля 2013 г. – М.: Центр гуманитарных исследований «Социум». – С. 48-51.

41. Мельничук І. А. Проблема витоків і призначення політичної еліти, змісту та функцій влади у руському літописі: огляд тенденцій сучасної історіографії/ І. А. Мельничук // Сборник докладов Международной конференции «Наука на постсоветском пространстве: история, перспективы и современность», г. Донецк, 17 августа 2013 г., – Донецк: НИЦ «Знание», 2013. – С.13-18.

42. Мельничук І. А. Політична еліта Київської Русі: образ «ідеального володаря», політика і людини у «Повчанні» Володимира Мономаха / І. А. Мельничук // Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми» (31 жовтня 2013 р.) / МОН України, Національний НДІ українознавства та всесвітньої історії, ІІПО Київського ун-ту ім. Б. Грінченка. – К., 2013.

43. Мельничук І. А. Українська політична еліта середини XIV – початку XVII ст.: Князівсько-магнатські роди Заславських, Четвертинських, Вишневецьких/

І. А. Мельничук // Сборник докладов Международной конференции «Развитие науки в XXI веке» (14 декабря 2013 г.) – Донецк: НИЦ «Знание», 2013. – С. 53-56.

44. Мельничук І. А. Християнська релігія та єдина помісна Церква як фактор розбудови держави політичною елітою Руси/України (ІХ-ХІ ст.) / І. А. Мельничук // ІІ Міжнародна науково–практична конференція «Генеза та історичні етапи українського державного та церковного будівництва» (Київ, КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 12.12. 2013 р.) – К.: НВЦ Київський університет, 2014.

45. Мельничук І. А. Реформи П. Сагайдачного: елітне військо та українська автономія (20-ті рр. XVII ст.) / І. А. Мельничук // Зб. статей XXIII Міжнародної науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (21 – 22 березня 2014 р.) – К., 2014. – С. 256-263.

46. Мельничук І. А. Специфіка впливу столичного міста на становлення і розвиток української політичної та інтелектуальної еліти / І. А. Мельничук // ІІІ Всеукраїнська науково-практична конференція «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи», м. Суми, Сумський державний університет, 2015. – Суми: Сумський державний університет, 2015. – Ч. І. – С.39-42.

АНОТАЦІЇ

Мельничук І. А. Витоки і становлення української політичної еліти (ІХ – середина XVII ст.): історичний дискурс.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – Історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2015.

У дисертації, з урахуванням надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії, на широкій і репрезентативній джерельній базі викладено результати дослідження витоків і розвитку української політичної еліти протягом ІХ – першої половини XVII ст.

Здійснено спробу комплексного узагальнюючого аналізу еволюції вітчизняної політичної еліти і пов'язаних з нею трансформацій структури, функцій і обсягу влади в умовах середньовічної монархії, домінування польської і литовської правлячої еліти, відродження у добу Козацтва. Відтворено методи підготовки політичної еліти, способи її легітимізації, шляхи взаємопроникнення і зміни елітних груп.

Сформульовано низку теоретичних положень та висновків, які дозволяють простежити витоки політичної еліти, безперервність її подальшого розвитку, тяглість завдань, спадкоємність функцій і ознак протягом досліджуваного періоду.

Ключові слова: українська політична еліта, витоки, розвиток, трансформація функцій і обсягу влади, середньовічна держава та суспільство.

Мельничук І. А. Истоки и становление украинской политической элиты (ІХ – середина XVII в.): исторический дискурс.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01. – История Украины. – Государственное высшее учебное

заведение «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2015.

В диссертации, с учетом достижений отечественной и зарубежной историографии, на широкой и репрезентативной источниковой базе изложены результаты исследования истоков и развития украинской политической элиты в течение IX – первой половины XVII века.

Предпринята попытка комплексного обобщающего анализа эволюции отечественной политической элиты и связанных с нею трансформаций структуры, функций и объема власти в условиях средневековой монархии, доминирования польской и литовской правящей элиты, возрождения в период Казачества.

Воспроизведены методы подготовки политической элиты, способы ее легитимизации, пути взаимопроникновения и смены элитных групп.

Сформулирован ряд теоретических положений и выводов, которые позволяют проследить истоки возникновения политической элиты, непрерывность дальнейшего развития, схожесть задач, преемственность функций и признаков в течение исследуемого периода.

Ключевые слова: украинская политическая элита, истоки, развитие, трансформация функций и объема власти, средневековое государство и общество.

Melnichuk I. A. Sources and formation of the Ukrainian political elite (IX – the middle of the of the XVIIth century): historical discourse

Dissertation for the degree of the Doctor of historical sciences on a speciality 07.00.01. – The History of Ukraine. The State institution of higher education “Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda state pedagogical university”. – Pereyaslav-Khmelnysky, 2015.

Taking into consideration the heritage of national and foreign historiography, the dissertation on the broad and representative source base shows the results of investigation of the origins and development of the Ukrainian political elite during the IX – the first half of the XVIIth century. It was tried to make a complex resumptive analysis of the evolution of national political elite and relative transformations of the structure, functions and extent of power in the conditions of medieval monarchy. The influence of the city on the formation and development of the state elite. Also the domination of Polish and Lithuanian ruling elite, revival in the Cossacks epoch are analysed. The methods of political elite’s training, ways of its legitimization, interpenetration and change of the elite groups are reproduced.

Discovered line of confrontation between the ruling and not ruling Ukrainian political elite and historical significance of this process.

The role of older “armed force” (the boyars) as the component of elite political (military-economical and administrative elite of the state) in the process of its functions and tasks increasing is revealed. The role of princely-magnat leadership of the political elite on the Ukrainian lands is clarified. The possible reasons of princely elite layer extinction in the XVIIth century are suggested. The content and reasons of transformation of the Ukrainian princely-boyar elite layer in Lithuanian- Polish period are exposed.

A special accent is made on the reasons of creation of nobility as the only political elite layer of the federative state, the stages of its realization are shown, also the

effectiveness of embodiment on the Ukrainian direction is analysed; the transformation of the Ukrainian gentry elite in the Lithuanian-Polish period of national history is investigated, its structure, functions and power extent are revealed.

After analyzing the model change of political elites in different periods, found that the hierarchical structure of the conservative political elite and the society of the Middle Ages and early modern times, built on the dogmatic Christian principles in politics and everyday life, as well as joint economic model significantly complicated the process of social convergence sectors, slowing down the natural process of change of elites.

In the dissertation the deep reasons of Cossacks origin are analysed, the stages of conceptual and political formation of the Cossack rating elite are traced; the dynamics of formation of the Cossack rating elite in the XVIth century is investigated. Also its further ideological and organizational evolution in the XVIIth century on the stage of the Cossack state formation is researched. The content and character of the first steps to statehood made by the rating political elite in the 1st half of the XVIIth century are explicated.

It is found that the national political elite to the ruling was investigated stages, depending on the specific historical and political conditions changed only the amount of power if the stage of state and political elite Middle Ages were in the full sense of the ruling, the Lithuanian-Polish period of history management functions for the princely-aristocratic elite were severely limited central administration of other states, and the amount of power been marked legislatively controlled territories. Although the Ukrainian political elite involved in governance through delegates in the caste representative bodies - the Polish Sejm and Lithuanian Council of lords, its influence was offset by under Polish and Lithuanian majority, and strategic political decisions were made Royal-princely elite of these countries in their national interests. During this period the Ukrainian political elite can be described as imperious (their lands) were ruling.

The prolonged political dominance of the centers of other countries deprived Ukrainian political elite primary function, which ensures the creation of the state, namely sovereignty. Hard political, ideological and religious pressures inherent in the Polish way of incorporation, forced most of Ukrainian political elite under the circumstances and adapt gradually assimilate finding legal political struggle by their place in the foreign political systems.

It is proved that after the formation of Cossack environment officer elite and elite formation Ukrainian Cossack republic's political elite has reclaimed the ruling political, administrative and economic functions controlled in Ukraine.

Separately in each section carried the idea of the inextricable link Princely political elite, Lithuanian-Polish and Cossack time the parameters of legitimacy, their leading role in the eyes of the people because of the efforts of an elite strata to preserve national identity, sustainable traditions of the past. Combines different generation Ukrainian political elite common policy objectives: consolidation in Europe and the East, fighting the same enemies - Steppe and Poland, the general emphasis on the idea of national unity.

During the study period in all generations of the political elite remained common features. First military nature of the political elite led military-political system of governance. Characteristic were deep cooperation with the Church, integration in the pan-European events, feudal in nature, caused by agrarian model economy.

It is shown that during the period studied Ukrainian political elite retain legitimacy in the eyes of neighboring countries. Even during the absence of state the end XVI - the first half of the seventeenth century. Europe, Crimea, Turkey, Moscow recognized its power and influence on Ukrainian territory, thus prefer to deal with Cossack Ukraine directly, bypassing the official Warsaw.

The dissertation is based on the cross-disciplinary and inter-branch approach for the fullest analysis of rounds and formation of the political elite with the attraction of the theoretical potential and methods in politology, sociology, culturology and social philosophy etc.

The chain of theoretical statements and conclusions is formulated, and it gives the opportunity to follow the effluence of political elite, the continuity of its further development, seriousness of the tasks, succession of functions and characteristics during the investigated period.

Key words: Ukrainian political elite, rounds, development, transformation of functions and extent of power, medieval state and society.